

‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)

Mustafa Çağhan Keskin*

‘Do not build a dome and monuments on me’: Uncovered Tomb Taste in Ottoman Architecture (1661-1763)

Abstract ■ Ottoman tradition of domed tomb architecture disappears dramatically in the mid-seventeenth century. There is no example of a domed tomb built in this period, which lasted nearly a century. The domed tombs are replaced by uncovered tombs or *hazires*. The first example of the new fashion is the Köprülü Mehmed Paşa Tomb. According to Wheler and Spon who were in Istanbul around 1675-1676, Mehmed Paşa who haunted both Fazıl Ahmed Paşa [son of him] and Sultan Mehmed IV’s dreams, begs for water to be relieved, saying that in the tomb he is lit in flames. Telling their dreams to each other, the vizier and sultan consulted the *müfti* who recommends demolishing the dome to allow rain water to fill up the grave to refresh Paşa’s body. Then, the dome of the tomb was demolished and an uncovered tomb was arranged. In this fantastic narrative, the müfti who suggested the demolition of the dome was probably Vanî Efendi, a follower of the ideas of *Kadıızâdeliler* that was a religious movement against tombs, who influenced both sultan and vizier with his sermons. Even though, Vanî Efendi lost his favour after the defeat in siege of Vienna in 1683, Feyzullah Efendi, a student and son in law of him, gained prestige in the eye of Ottoman dynasty and Köprülü Family. Being *Şeyhülislam*, Feyzullah Efendi was very influential during the reign of Mustafa II. Two of his sons became *Şeyhülislam* during the reign of Mahmud I, however, the influence of the family came to end with the enthronement of Osman III. The new tomb tradition, the first example of that was the Tomb of Köprülü Mehmed Paşa, started with the arrival of Vanî Efendi in İstanbul with Fazıl Ahmed Paşa’s invitation, ended when Feyzullah Efendi’s son, Murtaza Efendi was dismissed by Osman III in 1755. In 1756, the first domed tomb constructed after about a century. The last example of the uncovered tomb tradition/

* İstanbul Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

taste became the Râgıb Paşa Tomb built in 1763. The aim of this paper to discuss the religious motivations behind building uncovered tombs with a focus on the religious tendency of Vanî Efendi, Feyzullah Efendi and his family.

Keywords: Ottoman Architecture, Tombs, Graves, Köprülü Family, Mehmed IV, Kadızâdeli Movement, Vanî Mehmed Efendi

1675-1676 yıllarında İstanbul'un ziyaret eden İngiliz George Wheler ve Fransız Jacob Spon, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nden bahsederken kubbenin ortadan kaldırılmasına ilişkin ilginç bir anlatıyı aktarırlar. Anlatıya göre, oğlu vezir Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan IV. Mehmed'in rüyasına giren Mehmed Paşa, kabrinde ateşler içinde yandığını söyleyerek su için yalvarmış; bunun üzerine din adamına danışan sultan ve vezir, yağmur suyunun paşanın bedenine ulaşması için kubbeyi yıktırmıştır;

“Üstü yalnızca açık ızgara ile örtülü bir kubbe/türbe [Cuppalo] gördük; bize anlatıldığına göre burası (...) şu anki vezirin babası Köprülü Mehmed'e [Mahomet Cuprinli] aittir. Ölümünden sonra buraya gömülmüş ve bedeninin üzerine beyaz mermerden, kurşunla kaplı bu gösterişli anıt inşa edilmiş. Sultan [Grand Signior] ve vezir, ikisi birden aynı gece şu rüyayı görmüşler; Köprülü ateşler içinde olduğunu söyleyerek biraz ferahlamak adına bir miktar su için ısrarla onlara yalvarmış. Sultan ve vezir bu rüyayı sabah birbirlerine anlatmış ve müftüye gidip ne yapmak gerektiğini konusunda danışmaya karar vermişler. Müftü kaba ve batıl inançlarına uygun şekilde türbenin üzerindeki örtünün açılarak yağmur suyunun bedenine ulaşmasını sağlamalarını, böylece ruhuna işkence eden alevleri söndürmelerini tavsiye etmiş. Bu durum, onun baskıları altında acı çeken insanların onun bu dünyada yaptığı zulüm ve gaddarlığının bedelini diğer inde ödediğini düşünmelerine neden olmuş.”¹

1 “...we observed one with the Cuppalo, covered only with a Grate of Wyer; of which we had account; That it was of Mahomet Cuprinli, Father to the present Vizier, who settled the Government, during the Discontents and factions of the principal Hages, and the Mutinies of the Janizaries. Concerning whom, after his decease, being buried here, and having this stately Monument of the White Marble, covered with Lead, Erected over his Body; the Grand Signior, and Grand Vizier, had this Dream both in the same night; to wit, That Cupriuli came to them, and earnestly beg'd of them a little Water to refresh him, being in a burning heat: Of this the Grand Signior and Vizier told each other, in the Morning, and thereupon thought sit to consult the Mufti, what to do concerning it; who according to their gross Superstition, advised that he should have the Roof of his Sepulcher uncovered, that the Rain might descend on his body, thereby to quench the Flames tormenting his Soul. And this Remedy the people who smarted under his Oppression, think he had great need of, supposing him to be tormented in the other World, for his Tyrannies and Cruelties committed by him in This” [George Wheler; (in company of Dr. Spon

Jacop Spon ise aynı söylenceyi dile getirirken, türbenin üzerinin iki yıl kadar önce [1673-1674 yıllarında] açıldığını ekler;

“Ben Konstantinopoli’de bulunduğum sırada halen hayatta olan Köprülü Ahmed Paşa’nın görevini devraldığı babası Büyük Vezir Köprülü Mehmed Paşa’nın Türbesi (...) sokak tarafındadır. Paşanın gömülü olduğu türbe kubbeli küçük bir camiye benzeyen küçük bir odaydı. İki yıl kadar önce, bu küçük oda, kabrine yağmur suyunun ulaşması için kaldırıldı. Konstantinopoli’de duyduğumuz ve sizlere aynı şekilde aktaracağım neden budur ki; söylediklerine göre, oğlu Büyük Vezir ve Sultan bir gece aynı rüyayı görüyorlar. Rüyalarında, Vezir onlara belirerek, ateşler içinde olduğunu ve biraz su ile ferahlamak için yalvarıyor. Sabah birbirlerine durumu anlatarak, yağmur suyunun kabre ulaşabilmesi için bu odanın yıkılmasını öneren Müftü’ye danışıyorlar. İnsanlar, hayatta olduğu süre içinde yaptığı zorbalıklar yüzünden öte dünyada cezalandırıldığını söylüyorlar.”²

1656 yılında IV. Mehmed’in sadrazamı olan Köprülü Mehmed Paşa, 1661 yılında Edirne’de ölmüş ve vasiyeti üzerine İstanbul’da kendi inşa ettirdiği külliye de bulunan türbeye defnedilmiştir.³ On sekizinci yüzyıl müelliflerinden Ayvansarâyî’nin verdiği kitabelere göre, türbe, paşanın öldüğü yıl inşa edilmiştir.⁴

of Lyons), *A Journey into Greece*, Book II, (London: 1682), s. 182-183]. Bu söylenceye ilk kez dikkat çeken Frederick W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Margaret M. Hasluck (ed.), (Oxford: Clarendon Press, 1929), I, s. 254; *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, Timuçin Binder (çev.), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), s. 205.

- 2 *“...Mausolée du Grand Visir Mahomet Coprogli Bacha, pere d’Achmet Coprogli Bacha, qui luy a succede, & qui étoit encore vivant lorsque j’étois à Constantionople. Ce Mausolée est comme une petite Mosquée à dome, avec un vestibule du côté de la rue, sous lequel il est enterré. Depuis deux ans ce vestibule est découvert, de soret que la pluie arrose ce tombeau. Voici la raison qu’on en debite à Constantinople, & que vous recevrez, s’il vous plaît de la même maniere qu’lle m’a été donnée. Ils disent donc que le Grand Seigneur & le Grand Vizir son fils, eurent une nuit un même songe, dans lequel le desunt Vizir se presentoit à eux, & les conjuroit de lui donner un peu d’eau & de rafraichissement, parce qu’il brûloit. Le matin ils se le rapporterent l’un à l’autre, & consulterent le Moufti, qui trouva à propos de faire découvrir ce Vestibule, asin que la pluye y pût entrer. Le peuple dit qu’il est puni en l’autre monde, por les tyrannies qu’il a exercées sur les bourses durant saure”.* Jacop Spon & George Wheler, *Voyage D’Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Fait aux années 1675. & 1676. Tome Premier*, (La Haye: 1724), s. 143-144.
- 3 Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülülere Devri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 60; Köprülü Mehmed Paşa’nın faaliyetleri için: s. 27-62.
- 4 Ayvansarâyî iki kitabe ve bir tarih mısraı vermektedir; *“Didi tahsîn ile gördükde Nisâri tarih / Türbe-i bi-bedel ve cây- Mehmed Paşa 1072 (1661)”*; *“Devlet-i Hân-ı Mehmed’de Mehmed*

1871 yılında Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında yıktırılan türbe, Darü'l-kurra, medrese odaları, çeşme ve hazireden oluşan külliye'nin Divanyolu'na bakan cephesine taşınmış, Mehmed Paşa, Ayşe Hanım ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın naaşları buraya nakledilmiştir.⁵ Mevcut yapı, kesme taştan inşa edilmiş, sekizgen planlı yapı kubbe formunda biçimlendirilmiş demir kafesle örtülü açık bir türbedir. Mukarnas başlıklı sütunlar tarafından taşınan mermer lentolar ile cephe iki yatay bölüme ayrılmıştır. Lentoların üzerinde at nalı biçiminde kemerler bulunmaktadır. Kemer boşlukları ve sütun araları demir şebekelidir (Fig. 1).

Külliyeye bağlı medrese ve karşısında yer alan Çemberlitaş Hamamı'nın Divanyolu'na bakan, traşlanan cepheleri Levanten mimar Giovanni Battista Barborini tarafından "Mağribi kökenli sahte Osmanlı üslubunda" şekillendirilmiştir.⁶ Türbenin cephe düzenlemesi de on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tercih edilen oryantalist üslubun mimari repertuarını sergilemektedir.⁷

*Paşa / Beş sene on gün üç ay oldu vezir-i a'zâm / Ahdiyâ oldu vefatına bu mısra' tarih / Küprülü mülk-i adem köprüsüne basdı kadem 1072 (1661)"; "Yıkıldı cısr-i emelin sey-i fenâ Köprülü'nün" [Ayvansarâyî Hüseyin Efendi-Ali Sâti' Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmî*, (İstanbul'un Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapıları), Ahmed Nezih Galitekin (haz.), (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), s. 241].*

5 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Köprülü Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26 (2002), s. 255-256; Sultan Murat Topçu, *Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), s. 131-134. Divanyolu gelişim süreci hakkında: Maurice Cerasi, *Divanyolu* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006). 1871 yılındaki genişletme, 1865 yılında meydana gelen Hocapaşa Yangını'nın ardından kurulan *Islahat-ı Turuk Komisyonu* [Yolların Düzenlenmesi Komisyonu] tarafından 1868'de hazırlanan raporda Divanyolu için 19 metrelik bir genişlik öngörülmekteydi. Divanyolu'nun geniş bir cadde olarak düzenlenmesi sırasında çok sayıda yapı tıraşlandı, taşındı ya da yıkıldı, Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Selim Deringil (çev), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 72-83.

6 Cerasi, s. 149. 1849-1880 yılları arasında İstanbul'da etkin olan Barborini hakkında: *Paolo Girardelli-Cengiz Can*, "Giovanni Battista Barborini à Istanbul," *Observatoire urbain d'Istanbul*, 8 (1995), s. 2-7, İbrahim Toraman, *İstanbul'un 100 Mimarı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011), s. 44.

7 Turgut Saner, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"* (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998), s. 110.

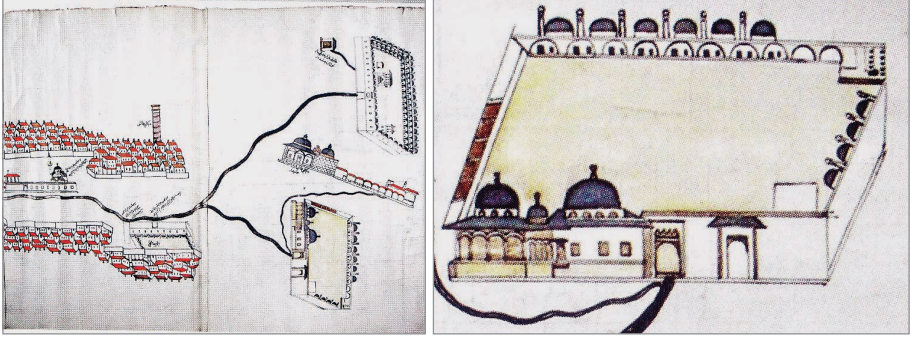

Figür 1 - Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, İstanbul.

Taşınma ve tekrar inşa sırasında, cephe düzenlemesi on dokuzuncu yüzyıl mimari beğenisiyle yeniden şekillenmiş olsa da, kubbesinin olmayışı Wheler ve Spon'un gözlemleriyle örtüşür. Wheler ve Spon'un özgün türbenin kubbenin olmadığına ilişkin kayıtları göz tanıklığına dayandığı için güvenilir olsa da kubbenin yıkılmasına dair duymuş oldukları fantastik, hatta paranormal anlatının gerçekliği ayrı bir tartışma konusudur. Anlatının gerçekliğe dayanan özü, türbenin ilk inşa edildiğinde geleneksel bir Osmanlı türbesi gibi kubbeli bir yapı olduğu ve Wheler ile Spon'un İstanbul ziyaretinden önce kubbenin bir şekilde ortadan kalktığıdır. 1672-1673 yıllarında İstanbul'da bulunan Fransız Antonie Galland'ın tanıklığı da özgün türbenin kubbeli olduğu yönündedir. Galland'a göre türbe kubbe ile örtülü küçük bir şapeli andırmakta ve içi çinilerle bezeli idi; paşaya ait sandukanın üzerinde beyaz bir örtü bulunmakta ve baş ucunda bir kandil yer almaktaydı.⁸ 1672 tarihli olduğu sanılan Köprülü su yolları haritası da Galland'ın anlatımı doğrular niteliktedir; haritada dershaneye birleşen türbenin kubbeli bir

8 “...en y allant, il remarqua dans le carrefour de la colonne bruslée le tombeau du visir Kupruly père de celui d'a présent. C'estoit une espèce de petite chapelle quarre couverte d'un dome orné de fayances qui estoient encroustées a la muraille en divers endroits. Son tombeau estoit au milieu, couvert d'un drapeau blanc et un gros cierge sur un chandelier vers la teste” [Charles Schefer, *Journal d'Antonie Galland Pendant Son Séjour A Constantinople (1672-1673)*, Tome Premier, ed. Ernest Leroux, (Paris: 1881), s. 77-78]. Türkçe çevirisi için: Antonie Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar 1672-1673*, yay. Charles Schefer (yay.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949), I, s. 77-78.

yapı olduğu izlenir (Fig. 2).⁹ Harita ve 1672-1673 yıllarında İstanbul'da bulunan Galland'ın gözlemleri eşliğinde kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan özgün yapının kubbesi Spon'un bildirdiğine göre 1673 ya da 1674 yılında ortadan kalkmış ve yapı açık bir türbe olarak yeniden düzenlenmiştir.

Figür 2 - 1672 tarihli Köprülü Su Yolları Haritası'nda Köprülü Mehmed Paşa Külliyesi (Köprülü Kütüphanesi, 2441/1)

Wheler ve Spon'un dillendirdiği anlatı folklorik-mitik öğeler barındırmakla birlikte, paşanın bedeninin yağmur suyu ile ferahlatılmasına yönelik gönderme, kabir ile su arasındaki ilişkiye dair Osmanlı ve hatta günümüz Türk toplumunda halen varlığını sürdüren çeşitli inanış ve hurafeler ile bazıları birer litürji hali almış gelenek ve pratikleri anımsatır.¹⁰ Cenaze defnedildikten hemen sonra kabrin baş kısmından ayak kısmına doğru su dökülür, ziyaretler sırasında da aynı ritüel çoğu

9 Köprülü Kütüphanesi, 2441/1, 2 pafta; Kazım Çeçen, *Halkalı Suları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İSKİ, 1991), Harita No: 8. Su yolu haritalarının mimarlık tarihi açısından kaynak değeri ve önemini inceleyen iki araştırma: Semra Ögel, "Resim Olarak Su Yolları Haritaları", *In Memoriam Prof. Dr. Kazım Çeçen Anma Kitabı Gedenkschrifti*, Arslan Terzioğlu-Mehmetçik Bayazıt (yay.), (İstanbul, Renk Ajans, 1998), s. 93-112; Bilge Ar, "Osmanlı Dönemi Suyolları Haritalarında Roma ve Bizans Yapıları", *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan* (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), s. 15-38.

10 Geleneksel inanışa göre, su henüz ölüm gerçekleşmeden sürecin içinde yer bulur. Şeytan'ın ölümden hemen önce susuzluk çeken kişinin bu durumundan faydalanarak onu tuzağa düşürmeye çalıştığına ilişkin inanış gereği, ölmekte olan kişinin yanında su bulundurulması ve dudaklarının ıslatılması yaygın bir adettir [Edhem Edhem, *İstanbul'da Ölüm Osmanlı – İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005), s. 46]. Şükri'nin *Selimnâme* adlı eserinde Yavuz Sultan Selim'in ölüm döşeginde görselleştirildiği bir minyatürde, yerde, yatağın hemen önünde bu adet gereği su dolu bir ibrik bulunmaktadır [Eldem, s. 88-89; TSM, H 1597-1598, v. 267a].

kez tekrarlanır. Kabirde yatan mevtanın su ile ferahlamasına ilişkin göndermeler İslamiyet'in ilk zamanlarına kadar uzanır.¹¹ Sahabeden Avf bin Mâlik'ten aktarılan bir rivayete göre, Hz. Muhammed bir cenaze namazı kıldırırken, ölüyü kabirinde su ve kar ile yıkayarak günahlarından arındırması ve ateşten koruması için Allah'a dua etmiştir.¹² Bazı bölgelerde, karısı öldükten sonra tekrar evlenen erkeklerin, evlendiği gece kabrinin ayrılık ateşiyle yanacağı inancıyla merhum karısının mezarına su dökmesi de bir gelenektir.¹³ Anadolu ve Balkanlar'da çeşitli türbe ve yatırlarda geceleri abdest almak için mezarından kalktığına inanılan ermiş ya da evliyalardan su ibrikleri bulundurulur.¹⁴ On sekizinci yüzyıl başında İstanbul'da bulunan Fransız bitki bilimci Joseph de Tournefort, Müslüman halkın mezarlara su dökerek, ölüleri serinlettiklerine ve böylece onları mutlu ettiklerine inandıklarını gözlemlemiştir (Fig. 3).¹⁵ Müellifi bilinmeyen, ölümden sonra kabirde yaşananların anlatıldığı Anadolu Türkçesi ile yazılmış manzum bir eser olan *Destân-ı Kabir*'de ölü'nün su istediğine ilişkin beyitler bulunması inancın köklülüğüne işaret eder.¹⁶ Metin, ayrıca, ateşler içinde yanan günahkarların zebanilerden su dilendiğine ancak zorla cehennem suyundan içirildiklerine vurgu yapar.¹⁷ Öte yandan açık havada yatmak istediğinden üzerine inşa edilen türbeyi reddeden, hatta türbeyi yıkan ermiş ya da evliyalara ilişkin halk arasında popüler olmuş, keramet çeşnili söylenceler bulunmaktadır.¹⁸ Örneğin, Arnavutluk'ta Tiran yakınlarında Bektaşî

11 Hz. Muhammed'in mezara toprağın oturması ya da üzerindeki bitkilerin yaşayabilmesi adına su döktüğü bilinmekte ve mezara su dökmek sünnet olarak kabul edilmektedir.

12 İmâm Birgivi, *Bid'at ve Müstehâb Kabir Ziyaretleri*, haz. Muhammed el-Humeyyis, Muhammed Beşir çev), (İstanbul: Guraba Yayıncılık, 2015), s. 73-74.

13 Süleyman Toprak, *Kabir Ziyareti (Meşruiyeti, Çeşitleri ve Adabı)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017), s. 117.

14 Alexandre Popovic, "Balkan Dervişlerinde Evliya Ölümleri ve Keramet Dağitan Türbeler", *Osmanlılar ve Ölüm*, Gilles Veinstein (haz.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 131.

15 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Teoman Tunçdoğan (çev.), Stefanos Yerasimos (ed.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), II, s. 65.

16 "Çağırma üç kerre bir katı avaz, Yalvarub su koyana eyler niyaz / Yalvaruben çağırur Allah için, Suyı ıssı koymanız lillâh için" [Özer Şenödeyici-Büşra Uygunoğlu, *Ölüm Kitabı (Destân-ı Kabir)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), s. 45]

17 "Su diler zebanilerden o kul, Vireler hamim suyundan sağ u sol / İçüreler ol sudan döge döge, Bed lisan ile ana söge söge" [a.e., s. 74].

18 Kosova ve Makedonya'da "dam taşımaz" türbelere dair çeşitli örnekler; Rogacica (Gnjilane), Trnovac (Bujanovac), Beleg (Djakovica) köylerindeki türbeler, Djakovica'da Şeyh Rama Türbesi, Kumanova'da Şeyh Osman Halveti Tekkesi'ndeki mezarlar, Şeyh Şerif Türbesi ve Bektaşî Şükrü Baba Türbesi. Popovic, s. 137.

ereni Hasan Dede, kendisi için inşa edilen türbeden rahatsızlığını yapıyı iki defa yakarak göstermiştir. Girit'te Mustafa Gazi üzerine inşa edilen türbeyi dört kez yakarak reddetmiş ve ardından inşaatı üstlenen kişiye belirerek, örtüde yağmur suyunun kabrine ulaşabilmesi için bir boşluk bırakmasını istemiştir.¹⁹ Eflâkî'nin bildirdiğine göre, Mevlana'nın dostlarından Seyyid Burhaneddin Tirmizi'nin vefatının ardından inşa edilen türbe birkaç gün içinde harap olmuş, onarılmışsa da tekrar yıkılmıştır. Sonunda, Seyyid Burhaneddin, türbeyi inşa ettiren kişinin rüyasına girerek üzerine bina edilmesini istemediğini bildirmiştir.²⁰ Van'da Sofu Baba adıyla tanınan Mustafa Efendi kabrinin üzerine kubbe yerine ağaç dikilmesini vasiyet etmiş, vasiyeti yerine getirmeyen ahalinin inşa ettiği kubbeler art arda yıkılmıştır. Sofu Baba'nın kubbeyi kabul etmeyeceğini anlayan halk vasiyeti uyarınca kabrinin üzerine bir ağaç dikmiş, bu ağaç kabrin üzerine bir kubbe gibi kapatmıştır.²¹ İçel, Taşoluk Köyü'nde bulunan Şeyh Süleyman'ın kabri üzerine inşa edilen örtüleri defalarca yıktığı rivayet edilir.²² Kayseri'de üzerinde kubbe bulunmayan altıgen bir türbe, Suya Kanmış Hatun adını almıştır;²³ bu adlandırma muhtemelen kubbenin yıkılması ile türbede gömülü bulunan kişinin yağmur suyuna kavuşmasına ilişkin bir mite dayanmaktadır.

Yıkılan kubbe mitosuna ilişkin yerel inanışlarla çeşnilendirilmiş yüzlerce rivayet bulunsa da üzeri açık bir kabir aslında dini temelli bir tercihtir. Sultan II. Murad, dini kurallara uygun şekilde toprağa gömülmeyi, üzerine yağmur suyunun ulaşması için kubbe inşa edilmemesini, ancak türbesinde Kur'an okuyacak hafızların korunması için çevresini örtmelerini vasiyet etmiş ve türbe vasiyeti üzerine şekillenmiştir (Fig. 4)²⁴ Benzer bir vasiyette bulunarak Eyüp Sultan

19 Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık*, s. 184, dn. 3; Hasluck, *Christianity and Islam*, s. 228, dn. 1. Ayrıca; Fahri Maden, "Girit'te Bektaşî Tekkeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 79, (2016), s. 38.

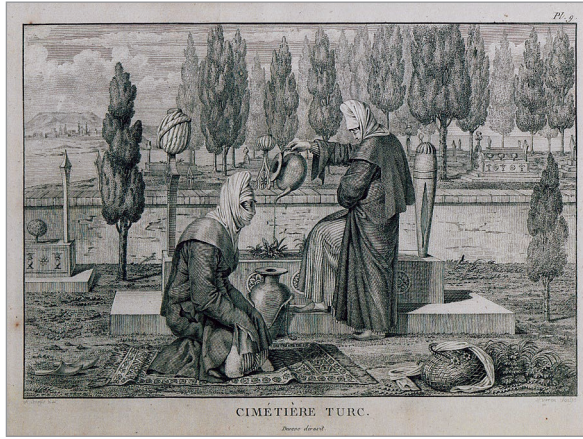
20 Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, (İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2006), s. 111.

21 İbrahim Sarı, *Güneydoğu Evliyaları* (Antalya: Nokta Kitap, 2016), s. 525.

22 Yaşar Kalafat, "Adana ve Çevresinde Türbelerimiz", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*, (Adana: T.C. Adana Valiliği-Çukurova Üniversitesi 1999), s. 409-423.

23 Yapı hakkında bilgi ve detaylı kaynakça için: Yıldırım Özbek-Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri* (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2008), I, 452-453.

24 "... ve dahi vasiyet edüp şöyle buyurdu ki Burusa'da merhum oğlum Ali yanındaki kabrin katında koyalar amma igen yakın komayalar ve zir-i zemin etmeyüp sünnet mucibince yire gömeler ve dahi vasiyet edüp buyurdu ki ol malumdan beş bin Filori harcedüp üzerime bir çar divar türbe yapalar üstü açık ola ki üzerime yağmur yağa amma çevre yanını örtme edeler

Figür 3 - Mezara su döken Osmanlı kadınları
(Guillaume Antonie Olivier, 1801).

Türbesi çevresinde defnedilmeyi ve üstüne kubbe ya da bina yapılmamasını isteyen II. Bayezid'in arzusu yerine getirilmemiş, hanedan geleneğine uygun şekilde İstanbul'da inşa ettirdiği caminin güneyinde defnedilmiş ve bir türbe inşa edilmiştir.²⁵ Dindar kişiliği ile tanınan II. Bayezid'in hocası Kemal Paşa'nın torunu Şeyhülislam Kemalpaşazâde de benzer bir vasiyette bulunmuştur.²⁶

altında hafızlar Kur'an okumağ için." [İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 3]. II. Murad Türbesi için; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972), s. 321-326; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), s. 79-83; Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri* (İstanbul: Gökkuşbu, 2007), s. 88-91.

25 "...cesedi şeriat ahkâmına ve dini icablara riayet olunmak üzere Eyüb Sultan Türbesi civarında defnedilecek, üstüne kubbe veya bina yapılmayacaktır..." VGMA, 2113, s. 195'te bulunan 911/1505-1506 tarihli Arapça vakfiyenin çevirisinden naklen: İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mi'mârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (888-926/1481-1520)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983), V, s. 215; Ayrıca; Önkal, s. 110-114. Türbenin iç duvarlarında bulunan, sütunlarla taşınan bitkilerle örtülü bir açık türbe imajı yaratan on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ait kalem işi dekorasyon bir nevi sultanın vasiyetini yerine getirmektedir. Mustafa Çağhan Keskin-Sağ, Mustafa Kaan, "II. Bayezid Türbesi'nde Neo-Barok Bezemeler ve Geleneksel Yorumlar", *1. Türkiye Mimarlık Tarihi Kongresi Architectural History Conference/Turkey I Bildiriler/Proceedings*, T. Elvan Altan vd. (der.), (Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2017), s. 111-120.

26 "Kabrüm mekabir-i müsliminde yol üzerinde bir mürtefice [yüksekçe] yirde ideler, üzerin yüksek yapmayalar, alâmet için yonulmadık taş dikeler" [M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal*

Figür 4 - Sultan II. Murad Türbesi, Bursa (Mustafa Cambaz).

Kabirler üzerinde bulunması gereken örtünün kubbeler değil, bitkiler olduğu, yeşeren bitkilerin ölünün affına vesile olacağına inanılmaktaydı.²⁷ Nitekim, Hint-Moğol Devleti hükümdarı Şah Cihan'ın kızı Cihanara, açık türbesinde bulunan mezar taşındaki şiirde kabirlerin en güzel örtüsünün bitkiler olduğunu söylüyordu: “*Yeşilden [çimenden] başka hiçbir şey örtmesin mezarımı; çimen ruhu fakir olanların kabirlerinin en iyi örtüsüdür*”.²⁸

On altıncı yüzyıl din bilginlerinden Birgili Mehmed Efendi olarak da tanınan İmam Birgivi'nin vasiyetnamesi, bahsi geçen tüm dini motivasyon ve inanışları içerir niteliktedir. İmam Birgivi, kabrine su dökülmesi, üzerine yağmur yağması ve üstünde bitkiler yer almasını arzulamakla birlikte, üzerine bir kubbe inşa edilmesini reddetmekteydi;

Paşazade, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri (İstanbul : Risâle Yayınları, 1995), s.87]. İbn Kemal, ayrıca, ölüden medet umulan türbe ziyaretlerinin dinen uygun olmadığına yönelik fetva vermişti. Ertuğrul Ökten, “Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal”, (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 1996), s. 19.

²⁷ Toprak, s. 59.

²⁸ 1681 yılında ölen Cihanara'nın türbesi Delhi'de Veli Nizameddin Dergah'ında bulunmaktadır. Mezar taşında; “*Yeşilden [çimenden] başka hiçbir şey örtmesin mezarımı; çimen ruhu fakir olanların kabirlerinin en iyi örtüsüdür*” şeklinde bir şiir bulunmaktadır. D. Fairchild Ruggles, *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, Nurcan Boşdurmaz (çev.), (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 206.

“Defin işi bitince, üzerime bir desti su döksünler. Mendubdur [iyidir]. Su dökmeye baş tarafımdan başlayıp, ayaklarıma kadar devam etsinler. (...) Üzerime bina [türbe] yapmasınlar. Çadır kurmasınlar. (...) Mum yakmasınlar. Zira mekruh olduğu [dinen hoş görülmediği] muteber kitaplarda açıkça yazılıdır. Hadis-i şeriflerle yasaklanmıştır. Kabir üzerine yağmur yağması, rüzgar esmesi ve bazı hayvanların otlaması, ölünün günahlarına kefarettir olur. Üzerinde ot bitmek de kefarettir demişlerdir.”²⁹

Gerçekte, konuya ilişkin birçok hadis, gösterişli kabir ve türbelerin, ölüyü gereğinden fazla yücelttiği ve hatta bazı durumlarda tanrısalılaştırdığı için, İslam dinine uygun olmadığına işaret etmektedir.³⁰ Ancak, etnik ve yerel geleneklerin etkisiyle türbeler İslam mimarlığının en önemli yapı tiplerinden olagelmış ve neredeyse tüm İslam coğrafyasında varlıklarını sürdürmüştür. İmâm Birgivi, dini ritüeller arasına girmiş çeşitli batıl inanış ve gelenekselleşmiş örfi uygulamaları *bid'at* diğer bir deyişle peygamber pratiklerine yani sünnete aykırı, uydurma olarak kabul eder.³¹ Birgivi'ye göre, türbe inşa etmek de bî'datlerdendir, hatta bu yüzden kabirlerin üzerine inşa edilen kubbeler yıkılmalıdır.³²

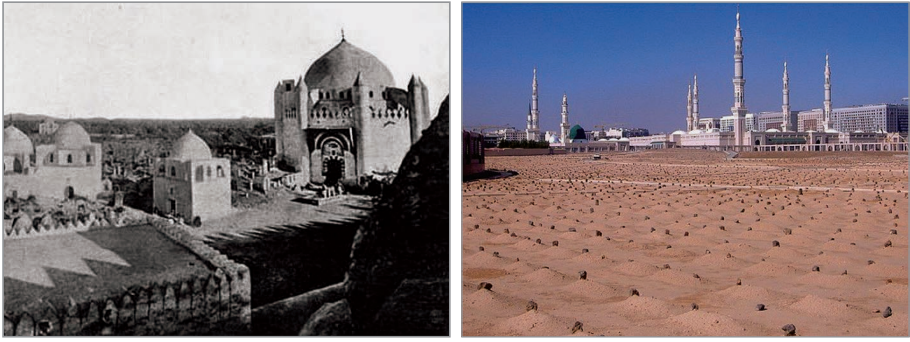
29 İmâm Birgivi (metin)-Ahmed Kadızâde (şerh), *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi (Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye)*, Faruk Meyan (sad.), (İstanbul: Bedir Yayınları, 2017), s. 297-303.

30 Tahsin Demiray, *Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1949); Hayreddin Karaman, “Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler”, *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s. 3-15; Youssef Ragheb, “İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı”, *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996) s. 17-23.

31 İmâm Birgivi hakkında bkz. M. Hulusi Lekesiz, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997); Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011); Emrullah Yüksel, “Birgivi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 191-194.

32 İmâm Birgivi, *Bid'at ve Müstehâb*, s. 99-107. Her ne kadar türbe inşası ve kabir ziyareti sırasındaki din dışı geleneksel pratiklere karşı olsa da, günümüzde önemli bir ziyaretgaha dönüşmüş olan kabri benzer ritüellere sahne olmaktadır. Martı, s. 152. Hatta bu durum bir gazete haberine konu olmuştur. Hürriyet Gazetesi'nde çıkan 23.11.2003 tarihli “*Türbe ziyareti günahtır` dedi, türbesini 150 bin kişi ziyaret etti*” başlıklı haberde Birgivi'nin türbe ziyareti hakkındaki görüşlerine rağmen kabrinin Türkiye'deki en önemli ziyaretgahlardan biri haline geldiği ve her yıl yaklaşık 150.000 kişi tarafından ziyaret edildiği, ziyaretçilerin ağaçlara çaput bağlayarak Birgivi'nin ruhundan meddet umduklarına değinilmektedir. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turbe-ziyareti-gunahtir-dedi-turbesini-150-bin-kisi-ziyaret-etti-38516286>; erişim tarihi: 08.05.2018.

Kabirler konusunda İmâm Birgivi'nin görüşleri ile benzeşen bir dini anlayışı savunan, temelde, kabir meselesine ilişkin en radikal yorumu ortaya koyan Selefî İslam görüşünün kuramcılarında olan İbn Teymiyye'nin fikirlerinden beslenen, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arabistan çevresinde şekillenen Vehhâbî inanç sistemi de, türbe ve mezar ziyaretinin çeşitli ritüel ve pratiklerini şirk kapsamında değerlendirmiştir.³³ Nitekim, Vehhâbîliği benimseyen Suud idarecileri Hicaz bölgesini ele geçirdiklerinde Mekke ve Medine'de Hz. Muhammed'in yakınları ve sahabelerin gömülü olduğu *Cennetü'l-Muallâ* ve *Cennetü'l-Bakî* mezarlıklarındaki türbe ve kabirleri yıktırmıştır (Fig. 5).³⁴

Figür 5 - Yıkım öncesi ve sonrası Cennet'ül Bakî',
Medine (wordpress.com).

Abdülbâki Gölpinarlı'nın "*Osmanoğulları ülkesinde âdetâ bir Vahhâbî*"³⁵ şeklinde eleştirdiği İmâm Birgivi'nin görüşleri on yedinci yüzyıl Osmanlı ortamında

33 Selefilik hakkında Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik, İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36 (2009), s. 399-402. İbn Teymiyye hakkında Mohamed Ben Cheneb, "İbn Teymiyye", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, (t.y.), s. 825-829. Bî'dat hakkında Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993), I s. 231-233; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), s. 76. Muhammed bin Abdulvehhâb'ın görüşleri ekseninde şekillenen Vehhabilik için Neşet Çağatay, "Vehhâbilik", *İslâm Ansiklopedisi*, 13, (1986), s. 262-69; Esther Peskes-Werner Ende, "Wahhabiyya", *EP*, XI, s. 39-47; Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 611-615.

34 Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Bakî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 387; Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Muallâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 388-388.

35 Abdülbâki Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953), s. 159.

tekrar ilgi görmüştür. İmâm Birgivi'nin öğrencilerinden ders alan Kadızâde Mehmed Efendi³⁶ ve takipçileri tarafından kurulan, Birgivi öğretilerini izleyen *Kadı-zadeliler* hareketi IV. Murad, I. İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerinde etkili ve popüler olmuştur.³⁷ Bid'at olarak gördükleri herşeye karşı korkunç bir düşmanlık besleyen Kadızadeliler, Arabistan'da yönetimi ele geçiren Vehhâbîler gibi başarılı olamamış, ancak inançları doğrultusunda fanatik davranışlar sergilemişlerdir.³⁸

IV. Murad'ın ilgi gösterdiği Kadızâde Mehmed Efendi'nin 1635 yılındaki ölümünden sonra hareketin önderliğini üstlenen Üstüvanî Mehmed Efendi, I. İbrahim dönemi ve IV. Mehmed döneminin ilk yıllarında hanedan üyeleri ile yönetici elit üzerinde etkili olmuş, sarayda belirgin bir nüfuz elde etmiş ve Ayasofya vaizliğine yükselmiştir. Özellikle, hanedan damadı Melek Ahmed Paşa tarafından korunan Üstüvanî Mehmed Efendi daha sonra gözden düşmüş ve Kıbrıs'a sürülmüştür.³⁹ Köprülü Mehmed Paşa'nın 1661 yılındaki ölümünün ardından

36 Martı, s. 51.

37 Kadızadeliler Hareketi hakkında detaylı incelemeler: Semiramis Çavuşoğlu, "The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şeri'at Minded Reform in the Ottoman Empire", (Doktora Tezi, Princeton University, 1990); Necati Öztürk, "Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement", (Doktora Tezi, Edinburgh University, 1981). Ayrıca; Ahmet Yaşar Ocak, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadı-zadeliler Hareketi"', *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), s. 218-237; Marinos Sariyannis, "The Kadızadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a 'Mercantile Ethic'", *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009), Antonis Anastasopoulos (ed.), (Rethymno: Crete University Press, 2012), s. 263-289; Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâima Târîhi, Ravzat-el Hüseyin fi Hulâsat Abbâr el-Hâfıkayn Cild-i Hamis (Beşinci Cild)*, Zuhuri Danışman (çev.), (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969), s. 2091-2097; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 234-242.

38 Kadızâdelilerin karşı çıktıkları yaygın kabuller ve dini-gündelik pratikler ile tartışmalı Hızır'ın Hayatı, müzik, raks ve devran, tütün ve kahve kullanımı, afyon ve keyif verici maddeler, Peygamberin ebeveynlerinin imanı, Firavun'un imanı, Şeyh Muhyiddin Arabî'nin imanı, Yezid'e lanet okuma, kabir ziyareti, kandil geceleri, rüşvet gibi hususlardır. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk*, (En doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi. Orhan Şaik Gökyay – En Doğru Olanı Tercih Konusunda Hak Ölçü, Süleyman Uludağ), (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2008).

39 Üstüvanî Mehmed Efendi'nin nüfuzunu kaybetmesinin ardından, etkisini yitiren Kadızadeliler, Venedik donanmasının 1656 yılında Çanakkale Boğazı'nı işgal etmesini bid'atlerin çoğalmasına bağlayarak halkı kıskırtmış ve İstanbul'daki bütün tasavvuf eksenli

sadrazam olan oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın Erzurum'daki görevi sırasında tanıştığı ve sadrazam olduktan sonra İstanbul'a davet ettiği Vanî Mehmed Efendi, özellikle kabirler konusunda benzer görüşlere sahip olduğu Kadızâdeli önderlerinden daha etkili olmuştur.⁴⁰ Fazıl Ahmed Paşa'nın IV. Mehmed ile tanıştırdığı Vanî Efendi, kısa zamanda sultanın güvenini kazanmıştır. Sultanın sır katibi Abdurrahman Abdî Paşa'nın günlük şeklindeki vekayinamesine göre, Vanî Efendi, IV. Mehmed tarafından çok sevilir, sultanla sıklıkla biraraya gelir, seyahatlerine katılır, sultan tarafından bizzat ziyaret edilir ve çeşitli armağanlarla onurlandırılırdı.⁴¹ 1662 yılında şeyhülislamlığa atanan ve 1674'e kadar bu görevi sürdüren Minkârîzâde

tekkeleri yıkmak, dervişleri iman tazelemeye davet etmek ve kabul etmeyenleri öldürmek, bid'at olarak gördükleri herşeyi ortadan kaldırmak üzere harekete geçmiştir. Selatin camilerinde çok sayıda minare bulunmasını bid'atlerden biri olarak gördüklerinden, her camide tek bir minare kalacak şekilde diğerlerini yıkmaya karar vererek ellerinde taş ve sopalarla Fatih Camisi'nde toplanmıştır. Henüz sekiz gün önce sadrazamlığa atanmış olan Köprülü Mehmed Paşa'nın dağılmaları yönündeki öğütlerine olumsuz yanıt vererek direnmeye devam etmiştir. Bunun üzerine diğer din adamlarının görüşleri doğrultusunda sultandan asilerin katli için ferman alan Köprülü Mehmed Paşa tarafından dağıtılmıştır. Bu olayın ardından Üstüvani Mehmed Efendi ve diğer liderler Kıbrıs'a sürülmüştür [Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s. 90-94; Ocak, s. 228-232; Muammer Göçmen, "Üstüvani Mehmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 396-397, Martı, s. 173-177; Mehmed Hemdemî Çelebi Solak-Zâde, *Solak-Zâde Tarihi*, Vahid Çabuk (haz.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), II, s. 628-630].

40 Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam, Conversion and Conquest in Ottoman Europe* (New York: Oxford Universtiy Press, 2007), s. 105.

41 Abdurrahman Abdî Paşa, *Vekâyi'-Nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], Tahlil ve Metin*, Fahri Ç. Derin (haz.), (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008). Sağ yanında vezirlerini tutan Sultan, Vanî Efendi'ye, Şeyhülislam ile birlikte sol yanında yer verir [s. 342], çıktığı çeşitli seyahatlerde yanında götürür ya da davet ederdi [s. 259, 295, 299]. Hatta bizzat ziyaretine giderdi; "...şevketlü Hünkârımız hazretleri tedbil-i tarik üzre Vâ'iz Vâni Efendi dâ'îlerinin hânesini teşrif ve ihsân ü iltifât-ı aliyeleriyle hâtırını taltif buyurdular" [s. 251]. Hastalandığında onun duasını almayı tercih eder [s. 246], dini içerikli sohbetlerini dinlerdi [253, 263, 282]. Çok sevdiği Vanî Efendi'ye farklı zamanlarda çeşitli armağanlar vermekteydi: "...Hünkârımız hazretleri Vâ'iz Vâni Efendi du'âcılarına re's koyun ihsân buyurdular" [s. 187]; "...Vâni Efendi huzur-ı hümayûna da'vet ve mev'ızaya müte'allik bâ'zı musahabet olunup, bâ'dehü mezîd-i iltifât-ı husrevâniden bir fâhir sūf-i Behçet-mevsūf kaplu semmûr erzâni buyuruldu" [s. 194]; "Vâni Efendi'ye (...) eltâf-ı aliyey-i Pâdişâhî'den atıyyeler virülüp" [s. 216]; "Vâ'iz Vâni Efendi (...) varup birer semmûr kürklerle ikrâm olundular" [s. 244]; "Vâni Efendi dâ'îleri bir derdinde bulunmağın çağrılıp bir fâhir sof kürk giydürüldü. Hattâ inâyetlü Pâdişâhımız hazretleri ol mahalde latîfe idüp: 'Behey Efendi! Görinmezsin: seni unutmuşuz' deyü iltifât-ı azîm buyurdular" [s. 386].

Yahya Efendi ve Fazıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesi ile onun yerine atanan Çatalcalı Ali Efendi ile dini görüşleri uyduğu anlaşılan Vanî Efendi dönemin en etkin dini figürlerinden biri haline geldi.⁴²

IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından inşa edilen Yeni Cami'nin 1665 yılındaki açılışında vaiz olarak atanan Vanî Efendi, caminin açılışı nedeniyle sultan tarafından onurlandırılan devlet ileri gelenleri arasında yer almıştır.⁴³ 1672'de düzenlenen Lehistan [Polonya] Seferi'ne katılmıştır. Sefer sırasında fethedilen Kamanıçe'de bulunan sekiz Katolik Kilisesi camiye çevrilip bunlara Sultan IV. Mehmed, Valide Hatice Turhan Sultan, Haseki Gülnuş Emetullah Sultan, Fazıl Ahmed Paşa, diğer vezirlerin isimleri ile birlikte Vani Efendi'nin adı verilmiş ve böylece Vani Efendi onurlandırılmıştır.⁴⁴ Sultanın oğlu Şehzade Mustafa'nın [II. Mustafa] hocalığını üstlenmiş, ancak daha sonra bu görevi ileride Şeyhülislam olacak öğrencisi ve damadı Feyzullah Efendi'ye devretmiştir.⁴⁵ Sultan tarafından kendisine hediye edilen Boğaz kıyısındaki Papaz Bahçesi olarak bilinen yerde bir cami, medrese ve kendisi için bir yalı inşa etmiştir.⁴⁶ Sultanın verdiği 2000 akçe ile çevresindeki birçok köyün sultan tarafından kendisine temlik edildiği Bursa'nın Kestel kasabasında cami, medrese ve imaret inşa ettirmiştir.⁴⁷

42 Sariyannis, s. 281, 285. Yahya Efendi hakkında bkz. Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30 (2005), s. 114-115; Çatalcalı Ali Efendi hakkında: Mehmet İpşirli "Çatalcalı Ali Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, (1993), s. 234-235; yayınlanmış fetvaları: H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları, Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2 Cilt, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014).

43 Abdurrahman Abdi Paşa, *a.g.e.*, s. 213; Raşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Abdülkadir Özcan vd. (haz.), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s.70.

44 *Kamiençu Podolskim* (Pl.) / *Kamjanec' Podil's'kyj* (Ukr.). Ukrayna'nın Podolya Bölgesi'nde yer alan kale 1672-1699 yılları arasında Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır [Dariusz Kolodziejczyk, "Kamanıçe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 274-275]. Kaynaklara göre Vani Mehmed Efendi'nin adının verildiği yapı Carmelites Kilisesi'dir [Dariusz Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanıçe* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 2004), s. 53].

45 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, s. 575.

46 Burası daha sonra ona nispeten Vaniköy olarak anılmaya başlamıştır. "*İşbu Vaniköyü nâm mahalle fi'l-asl Papasbağçesi utlak olunur imiş. Ba'de devr-i Mehmed Hân-ı Râbi'de şeyh-i sultânî olan es-Seyyid Mehmed Vâni Efendi'ye taraf-ı şehinşâhîden mahall-i mezbûr temlik olunmağla, mumâ-ileyh kendi için bir sâhilsarây ve ba'zı hâneler ile sâhil-i deryâda hâlâ mevcûd olan câmi'-i şerîfi ve anın kurbünde bir medrese dahi binâ eylemişdir*" [Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, s. 575].

47 Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s. 459; Vani Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'nın Kestel ilçesinde inşa ettirdiği yapılara ilişkin bir

Vanî Efendi'nin kariyeri 1683 yılında gerçekleşen Viyana kuşatması ile sona ermiştir. Sefere 'Ordu Vaizi' sıfatıyla katılan Vanî Efendi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ısrarı ile sultanı bu sefere azmettirenler arasında yer alıyordu. Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından gelen tepkiler üzerine sultan tarafından azledilerek daha önce bir külliye inşa ettiği Kestel'e sürülmüş ve 1685 yılında burada vefat etmiştir.⁴⁸

Vanî Efendi'nin en büyük dostu ve destekçisi kuşkusuz onu Sultan ile tanıştıran Fazıl Ahmed Paşa'dır. Erzurum'da bulunduğu sırada Vanî Efendi ile tanışmasını detaylı şekilde anlatan Fazıl Ahmed Paşa, onunla farklı konulara ilişkin yaptığı sohbetlerden ne denli keyif aldığını belirterek ona olan sevgisini kendi ağzından açıkça ifade etmektedir.⁴⁹ İkisi arasındaki yakınlığı gösteren en önemli kaynak Vanî Efendi'nin *Münşeât*'ında derlediği mektuplardır. Bunlar arasında, özellikle, Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi'nde bulunduğu 1666-1670 yılları arasında birbirlerine göndermiş oldukları, içinde samimi ifadeler bulunan çok sayıdaki mektup dikkate çeker.⁵⁰

Sultan ve sadrazam üzerinde son derece etkili olan Vanî Efendi, tıpkı bir takım görüşlerini izlediği Kadızâdeliler gibi tasavvuf eksenli hareketler ve sufi tarikatların karşısında bir tutum sergilemiş onun teşviki ile çeşitli Bektaşî, Halvetî ve Mevlevî tekke ve dergahı kapatılmıştır.⁵¹ Vanî Efendi, İmâm Birgivi gibi türbe

araştırma için bkz. Hüseyin Yurttaş, "Med Vanî Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 33 (2014), s. 58-89.

48 Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî", s. 458-459.

49 "(...) *Ve'l-hâsıl, mukabelemizde çeşitli ilimlere dair konular konuşuldu. Onun bu konularda bilgili, güzel ve düzgün sözler söylediğine, âdeti cevherler saçtığına şahit olunca ona karşı muhabbet ve dostluğum bir kat daha arttı. Her zaman sohbetimizin bitmemesi ve meclisin uzatılması murat olunurdu. Sonra her mecliste, açıklandığı üzere, kalbi alâkamız sabit ve sağlam, belki gittikçe daha fazla olurdu...*" [Uşşâkizâde'den nakleden Erdoğan Pazarbaşı, "Vanî Mehmet Efendi ve "Arâisü'l Kur'an" Adlı Eserinin Tahlili", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1988), s. 10; Erdoğan Pazarbaşı, *Vanî Mehmed Efendi ve Arâisü'l-Kur'an* (Ankara: Van Belediyesi, 1997), s. 28. Ayrıca; Yasin Kılıç, "Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vanî Mehmed Efendi", *Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/3, (2015), s. 624].

50 Vanî Efendi ve Fazıl Ahmed Paşa'nın birbirlerine yazdıkları mektuplar için Hamza Konuk, "Vanî Mehmed Efendi'nin Münşe'at'ı", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001), s. 73-90; ayrıca; Vanî Mehmed Efendi, *Münşeât*, Mehmet Yalar (haz.), (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008).

51 Sultanı etkisi altında alan dini aşırılıklarından dolayı Vanî Efendi'den nefret ettiği anlaşılan dönemin görgü tanığı Eremya Çelebi'ye göre, onun teşvikiyle işlerliği sonlandırılan bazı

ve kabir ziyaretlerinde gerçekleşen din dışı uygulamalara şiddetle karşı çıkmıştır. Öyle ki, verdiği fetvalarda ziyaretgah haline gelen türbe ve kabirlerde, ölüyü kültleştirilen davranışlar sergileyenlerin dinden çıkacağını, hatta bu tip davranışlar sergileyenlerin katlinin vacib [dinen uygun] olduğunu bildirmiştir.⁵²

Vanî Efendi'nin telkin ve kışkırtmasıyla gerçekleşen en ilginç olaylardan biri Kanber Baba Türbesi'nin ortadan kaldırılmasıdır. Kırklareli'nin Babaeski ilçesinde bir Bektaşî ereni kültü çevresinde gelişen ritüelleri şirk olarak değerlendiren Vanî Efendi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın da desteğiyle, sultana şikayette bulunarak bu türbeyi yıktırmıştır.⁵³ Kanber Baba Türbesi'nin akıbeti, Köprülü

tekkeler on beş yıl kadar kapalı kalmıştır. Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Hrand D. Andreasyan (çev.), Kevork Pamukciyan (yay.), (İstanbul: Eren Yayınları, 1988), s. 40.

52 “Mesele: *Zeyd-i fâsik her-bâr veya bir husûsda yemîn müteveccih olsa yemîn bi’llâh edüb bâşâ filân şeyhin ocağı hakkıyçün deyû ziyâde ta’zîmen yemîn eyleyüb merâkîd-ı meşâyîha küllî itikâdıyla mu’tekid olsa Zeyd-i mezbur kâfir olur mu?* El-Cevap: *Olur.*

Mesele: *Zeyd-i mübtedî’ merâkîd-ı meşâyîha ta’zîm ve [kurbet kasdıyla] muvâcebesinde kurbanlar kesip ve nezirler eylese Zeyd-i zâbih kâfir ve mezbûh ve kurbanlar meyte olur mu?* El-Cevap: *Olur.*”

“Mesele: *Tâyîfe-i Müslimîn’den bazı kimesneler keferenin deyri ve cem’iyetleri ve bed-nâmları günleri keferi ile beraber cem’ olub onların bid’atları ile bid’atlanub ve et’imeleri ile mütene’im ve keferenin itikâd-ı bâtulı gibi itikâd edüb keferi mabed ittihâz eylediği eşyayı ma’bed ittihâz eylese keferi ta’zîm eylediği ağaçlara ve çevgânlarla ve ocaklara ve mezarlara[ve putlara] ta’zîm ile kurbanlar kesub ve cıvırlar yakub etrafında kurbanlar tavaflar edüb bid’at ve dalâlet eyleseler tâyîfe-i mezburların küfürlerine hükm olunur mu?* El-Cevap: *Küfürlerine hükm edüb avratları boş olur, eğer ısrâr ederlerse katillerine hükm olunur ve eşyâ-i mezbûru kal’ u hedm eden sevâb-ı cemîle ve ecr-i cezîle nâil olur.*”

Vanî Mehmed Efendi. *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 322, 42a-42b ve 31b-32a’dan naklen: Ömer Faruk Köse, “The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vanî Mehmed Efendi (d. 1685)”, (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2015), s. 82, d.n. 187 ve s. 80, d.n. 181.

53 Türbenin yıkılmasında Vanî Efendi'nin etkisine ilişkin “*Kerâmetlü Pâdişâhımız hazretleri (...)* hitâb-ı hümayûn buyurup: *‘bugün du’ada, Vâ’iz Vâni Efendi esnâ-yı vâ’zda Hafsa kubinde Kanber Baba nâmında bir mezâra bâzı halk, i’tikâd-ı fâsîd ile varup şirke düşmekdedür, didi’ (...)* Diyânetlü Pâdişâhımız hazretleri ehl-i İslâmı a’dâdan hıfz u hırâset itdüğü gibi küfr ü dalâlden ve şirk-i hafiden bile himâyet ü sıyânet itmek bâbında bezl-i himmet ve lutf-ı inâyet buyurup ol hânkâhün etrafında vâki’ kasaba zâbitlerine azîm tenbih ü te’kîd buyurdular ki: *‘Minbâd bir ferd dahi mahall-i mezbûra varmaya; zirâ ekser-i cebele-i nâs sù-i i’tikâd ile ziyaretgâhlara varup, şerâyit-i ziyâreti bilmediğünden şirk ü dalâle düşer. Pes, ol bâbda dahi vücuda gelen sa’y-i cemîlleri mêmûldur ki dergâh-ı İlâhîde makbul olup sebeb-i ömr-i tavil ve bâ’is-i ecr-i cezîl ola, âmîn’*” [Abdurrahman Abdi Paşa, s. 267-268]. “*Hedm-i merkad-ı Kanber Baba be-irâde-i Şeyh Vanî Efendi: Şeyh Vanî Efendi esnâ-yı vâ’zda ‘Edirne kurbunda Baba-yı*

Mehmed Paşa Türbesi'nin kubbesinin yıkılmasına ilişkin Wheler ve Spon'un dillendirdiği söylenceyi anımsatmaktadır. Wheler ve Spon'un duyduklarına göre halk arasında oldukça yayıldığı anlaşılan söylence rüya metaforu ile çeşnilendirilmiş, hurafe ve gerçek üstü mitlere ilgi duyan halk tarafından özümsemiştir. IV. Mehmed ve Fazıl Ahmed Paşa'nın aynı gece görmüş olduklarına inanılan rüya gerçekte muhtemelen kabirler üzerine türbe-kubbe inşa etmenin bi'dat olduğunu kabul eden İmam Birgivi-Kadıızâdeli fikirlere paralel bir görüşe sahip olan Vanî Efendi'ye ait bir vaaz ya da telkini temsil etmektedir. Söylenceye göre, bu rüyadan sonra ne yapılması gerektiğine ilişkin başvurulduğundan bahsedilen din adamı da muhtemelen Vanî Efendi'dir.

Wheler ve Spon, türbenin kubbesinin olmadığına tanıklık ettiklerine göre, kubbe gerçekten yıkılmıştır. Olasılıkla, Vanî Efendi'nin kabir ve türbeye ilişkin görüşlerinden etkilenen Fazıl Ahmed Paşa, ölümünün ardından annesi ve kendisinin de defnedileceği türbenin kubbesini yıktırmıştır. Halk arasında yayılan söylenceyede başvurulan rüya motifi de muhtemelen bu yıkımı bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Ancak, söylencenin bir bakıma başka mesajlar barındırdığı da tartışılabilir. Bir hadise göre, Allah rızasına kavuşmuş iyi insanların kabirleri cennet bahçelerinden bir bahçe, günahkar insanların kabirleri ise cehennem çukurlarından bir çukurdur. Yaygın olarak bilinen bu hadis eşliğinde, rüya motifiyle daha ilgi çekici bir hale gelmiş söylencenin, naası ateşler içinde yanmakta olan Köprülü Mehmed Paşa'nın günahkarlığına göndermede bulunduğu ileri sürülebilir. Nitekim, söylenceyle birlikte, halk arasında onun zorbalıklarının cezasını çektiğine dair dedikodular ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Atık menzilinde Kanber Baba nâmında bir mezâr mecma'-i züvvâr olup ba'z-ı cehelenin akidesin ifsâd ve nice sâde levh âdemler ol kabirden istimdâd etmekle halkı şirke düşürmeğe bâdi olmuş deyü men'ine tekayyüd olunmak üzre ba'z-ı kelimât irâd ettirmeğin (...) taraf-ı hümayûndan dahi (...) sâdır olan hatt-ı hümayûn mücebince bilâ-te'hir hedm ü tahrîb olundu" [Raşid Mehmed Efendi, s. 88].

54 Köprülü Mehmed Paşa devlet düzenini sağlamak amacıyla çok sayıda insanı katletmiş, bu davranışı, dönemi içinde eleştirilmiş ve zorbalık olarak kabul edilmiştir. Öldüğünde dönemin Şeyhülislamı Mehmed Efendi'nin "Öldüğü eyi oldu, zira nahak [haksız] yere çok kan dökmüştü" dediği rivayet edilir. Nâimâ'nın yararlandığı bir kaynağa göre, "Paşa-yi mezbûr zâlim, cebbâr, hodbin [kibirli] ve hód-rey [kendi bildiğini yapan], bi-rahm [acımasız] ve nahak [haksız] ve hún-rîz [kan dökücü]; sinni [yaşı] seksen altıya balığ olmuş bir dişlenk koca idi." *Padişâh-i sagîr (i oyalayıp) Rumeli ve Anadolu'da hak ve nâ-hak katlettiği vüzerâ ve mîrmîran ve ümerâ ve ehal-i vilâyet ve mütemevvil [mal sahibi] kimselerin mal ve mülklerini tamamen eline geçirip akarât ve "zu'munca hayratlar ile" ülkeyi abâdan eyledi. Ülkede hâkim ve askeri sınıfta saray ve ad sahibi kimse bırakmayıp "kol ve kanadın kırdı." Geride kalanlarda*

Köprülü Mehmed Paşa'nın şiddetli yönetiminden Kadızâdeliler de paylarına düşen almıştır. Kadızâdelilerin tasviye edilmesi, kuşkusuz, hareketin destekçileri nezdinde Paşa'nın en büyük zorbalıklarından biridir. Kadızâdeliler'in görüşlerini izleyen Vanî Efendi'nin etkisi altına girmesi, Fazıl Ahmed Paşa'nın zamanla babasının bu icraatını haksız bulmasına neden olmuş olabilir. Nitekim, Evliya Çelebi'nin Fazıl Ahmed Paşa'nın ağzından aktardığı, Vanî Efendi'nin dostlarından Melek Ahmed Paşa hakkında söyledikleri babasının bazı görüşlerine katılmadığını düşündürmektedir. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, kendi hamisi de olan ve Erzurum'da bulunduğu günlerde Vanî Efendi'nin ilk temas kurduğu ve dost edindiği devlet ileri gelenlerinden olan Melek Ahmed Paşa,⁵⁵ Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünden bir yıl sonra, 1662 yılında vefat ettiğinde Fazıl Ahmed Paşa çok üzülmüş ve ağlayarak “*Pederim Mehemed Paşa öldü bu kadar ağlamadım.*

da güç kalmayıp “Devlet-i ‘Aliyye’nin yıkılıp berbâd ve zebun olmasına”, düşmanla uğraşacak tedbir sahiplerini ortadan kaldırıp kâfire mağlub olmasına sebep oldu.” Alıntılayan: İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*, s. 60-61.

55 Melek Ahmed Paşa, önce IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan, onun ölümünden sonra I. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile nikahlandı. Kariyeri boyunca çeşitli mevkilerde bulunan Melek Ahmed Paşa 1650-1652 yılları arasında vezir-i azamlık görevini üstlendi [Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden derlenen bir biyografisi: Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662) As Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels* (New York: State University of New York Press, 1991). Ayrıca bkz. Fikret Sarıcaoğlu, “Melek Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 42-44.

Melek Ahmed Paşa'nın himayesindeki Evliyâ Çelebi, Vanî Mehmed Efendi'yi farklı vesileler ile sürekli övmekte, hatta onu ikinci Ebu Hanife olarak gördüğünü bildirmektedir; “*Ulemâyı mütebahhirinden deryâ-yı ma‘ânî, gûyâ Nu‘mân-ı sâni, ya‘nî müfessir ve muhaddis Vanî Efendi nâmında nâmu rub‘-i meskûna münteşir olmuş fasihul-lisân ve bedi‘ül-beyân bir Şeyhi var kim va‘z u nasihatın bir kerre istimâ‘ eden elbette her şeyden tâ‘ib ü tâhir olup hâl sâhibi olur.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. (haz.), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 101; “*Sâhib-i sülûk u müfessir ve muhaddis, bahr-i me‘ânî ârif u samedânî eş-şeyh Hazret-i Muhammed Vanî'dir kim ol asırda yegâne-i asr-ı zamâne idi.*” Melek Ahmed Paşa, çok sevdiği Vanî Efendi'ye hediyeler gönderirdi. Hatta bizzat Evliya Çelebi, paşanın Vanî Efendi'ye hediye ettiği iki yüz altını takdim etmişti; “*Ve ol gün yine Paşa efendimiz bu hakir ile iki yüz altun ve iki Keşmirî şal ve bir destmâl Vanî Efendi'ye bedâyâ gönderüp altunları kabul etmeyüp iki aded şâlları alup elli altunun hakire verüp mâ-bâkisinden fukarâlarına üçer altun bezl edüp ziyâdesin bir fukarâsıyla mühürleyüp Paşa'ya gönderdi.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. (haz.), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 29.

Bu benim gûyâ babam gibi karibim idi, henüz işte garîb kaldım” demiştir.⁵⁶ Fazıl Ahmed Paşa’nın, Melek Ahmed Paşa’yı babasından daha çok sevdiğini dilendirmesinin nedeni, belki aynı dini görüşlerin etkisinde olmalarıdır. Nitekim, Melek Ahmed Paşa, sadrazamlığı döneminde Kadızâde hareketinin liderlerinden Üstüvanî Mehmed Efendi’nin koruyucularından iken,⁵⁷ Köprülü Mehmed Paşa hareketinin üzerine giderek Üstüvanî Efendi’yi Kıbrıs’a sürmüştür.⁵⁸

Öte yandan, Vanî Efendi’nin kabir ve türbeler hakkındaki görüşlerinden etkilendiği kaynaklar aracılığıyla izlenebilen ilk kişi de Melek Ahmed Paşa’dır. Ölümü sırasında, Melek Ahmed Paşa’nın evinde bulunan Evliya Çelebi, Fazıl Ahmed Paşa’nın onun babasının türbesine defnedilmesini istediğini, ancak orada yer alan Vanî Efendi’nin araya girerek Melek Ahmed Paşa’nın vasiyetini dile getirip sadrazamı ikna ettiğini bildirir.⁵⁹ Melek Ahmed Paşa, muhtemelen, o sırada kubbeli bir türbede yatmakta olan, üstelik Kadızâdeliler hareketine karşı politikalar izlemiş olan Köprülü Mehmed Paşa’nın yanına defnedilmek istemezdi; çünkü türbe karşıtı görüşler ekseninde şekillendiği anlaşılan vasiyetine göre Eyüp civarında, hocası Kîçî Mehmed Efendi’nin kabri yanına defnedilmeli, üzerine kubbe ve türbe inşa edilmemeli, yalnızca baş ve ayak ucuna buranın bir kabir olduğuna işaret eden taşlar dikilmelidir;

*“Ve benim vücûdum bir kubbeli yerine komayup Ebâ Eyyûb-ı Ensârî civârında velî-nî’âm üstâdım Kîçî Mehemed Efendi hazretlerinin pâ-y-ı sa’âdetleri cenbinde beni defn edün ve üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen. Ancak sebab(?) üzere başım ve ayağım uçlarına hîce taşları alâmet dikin.”*⁶⁰

56 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. (haz.), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 72.

57 Naîmâ Mustafa Efendi, s. 2091-2097; Melek Ahmed Paşa, sadrazamlığı döneminde görüşlerinden etkilendiği Üstüvanî Efendi’nin etkisiyle Kadızâdelilerin Demirkapı’da bir Halvetî tekkesini basıp dervişleri dağıtmaları için izin vermişti [Naîmâ Mustafa Efendi, s. 2094].

58 Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 101-102.

59 “*Köprülüzâde eydir: ‘Babam yanında defn edelim’ dedikde imâm-ı hümmâmımız Mehemed Efendi [Vani Mehmed Efendi] ve hakir, Köprülüzâde’ye paşanın vasiyetin nakl edüp ‘Üstâdî Mehemed Efendi yanında defn edelim’ dedikde, ‘Bire âdemler, olmaz. Bu bir vezîr-i âlîşân idi. Bunu Kara Mustafâ Paşa veyâhûd Fâtîh-i Yemen Sinân Paşa türbesinde defn edelim’ dedikde, ‘Hayır sultânım, lütf eyle vasiyetin kabûl eyle’ dedikde, ‘İmdi eyle olsun’ diyerek...*” [Evliyâ Çelebi, VI. Kitap, s. 72].

60 Evliyâ Çelebi, VI. Kitap, s. 72.

Melek Ahmed Paşa vasiyeti üzerine Eyüp civarında defnedilmiş ve üzerine kubbeli bir türbe inşa edilmemiştir.⁶¹ IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'dan olma kızı Fatma Hanım Sultan da babası ile benzer bir eğilime sahiptir; 1727 yılında vefat ettiğinde Üsküdar'da, üzerinde kubbe bulunmayan, ancak demir şebekeden kubbe formu strüktür yer alan açık türbeye defnedilmiştir (Fig. 6).⁶²

Figür 6 - Fatma Hanım Sultan Türbesi, Üsküdar.

Fatma Sultan'ın türbesi, Üsküdar'da inşa edilen ilk açık türbe değildir. Türbenin hemen güneyinde adını burada bulunan bir başka açık türbeden alan Açık Türbe Sokak yer alır. Sokağa adını veren 'Açık Türbe', Fatma Hanım Sultan Türbesi'nin yaklaşık güneyinde bulunan, 1678 yılında vefat eden, Melek Ahmed Paşa gibi Kiçi Mehmed Efendi'nin öğrencisi olmasının yanında 1662-1674 yılları arasında Vanî Efendi ile birlikte, IV. Mehmed'in yakınındaki iki din adamından biri olan Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi'nin türbesidir.

61 "vasiyyetleri üzre üstâdı Kiçi Mehmed Efendi hazretlerinin bâk-i pâyinde bilâ-alâmet, ya'nî kubâbsız defn edüp" Evliyâ Çelebi, VI. Kitap, s. 73. Kiçi Mehmed Efendi, Vanî Efendi'nin etkin olduğu, 1662-1674 yılları arasında şeyhülislamlık görevini yürüten Yahya Efendi'nin de hocası idi. İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", s. 114.

62 Türbe günümüzde Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi haziresinde, on dokuzuncu yüzyılda inşa edilen caminin batısında yer almaktadır. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İkinci Cilt, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, s. 548-550; Baha Tanman, "Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4 (1991), s. 341; Özer Küpeli, "IV. Murad'ın Torunu Fatma Hanım Sultan'ın Muhallefatı", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), s. 163.

Günümüze ulaşamayan türbe, banisi tarafından inşa edilen medresenin avlusunda yer almaktadır.⁶³ 1784-1794 yılları arasındaki seyahatleri sırasında İstanbul'a uğramış olan Thomas Hope'un altına "Üsküdar'da sekizgen türbe" notu düştüğü suluboya resminde yer bulan ve mezar taşında bulunan kavuğun kabrin bir erkeğe ait olduğuna işaret ettiği türbe, olasılıkla Minkârîzâde Yahya Efendi'ye aittir (Fig. 7).⁶⁴

Figür 7 - Thomas Hope, suluboya resim, Benaki Müzesi,
Env. no: 27372 (www.archaeology.wiki)

Fatma Hanım Sultan'ın türbesi, yine Üsküdar'da birkaç yıl önce inşa edilen başka bir türbeyi anımsatır. IV. Mehmed'in hasekisi Gülnuş Emetullah Sultan'ın 1711 yılında inşası tamamlanan külliyesinde bulunan türbesi, 1707/1708 yılında düzenlediği vasiyetnamesinde belirtildiği üzere şekillenmiştir; "*Makberem Üsküdar'da ve ol Diviçizade'ye karib olub, üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola.*"⁶⁵ 1709 yılında Gülnuş Sultan henüz hayatta iken tamamlanan türbe sekizgen beden duvarları üzerinde yükselen kubbe formunda demir şebekeler ile

63 Bugün ortadan kalmış olan medrese ve türbenin kalıntıları görülmektedir. Türbeye ait sütunlar külliyenin kalıntıları arasında seçilmektedir. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), II, s. 548-550.

64 <https://www.archaeology.wiki/blog/agenta/thomas-hope-drawings-ottoman-istanbul/> (erişim tarihi: 27.10.2017). Resmin orijinali Atina'da Benaki Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu resimde tasvir edilen türbenin Gülnuş Sultan Türbesi olabileceği de kabul görmektedir.

65 TSMK E. 3941/1-2'den aktaran Emine Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmet' in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1998), s. 21.

örtülüdür (Fig. 8).⁶⁶ 1664 yılında Sultan II. Mustafa'yı, 1673 yılında Sultan III. Ahmed'i dünyaya getiren Gülnuş Sultan,⁶⁷ Vanî Efendi'yi yakından tanıyan insanlardan biridir. Vanî Efendi, IV. Mehmed'in en yakınlarından biri olmanın yanı sıra Gülnuş Sultan'ın oğlu II. Mustafa'nın hocalığını üstlenmiş daha sonra bu görevi damadı Feyzullah Efendi'ye devretmiştir.⁶⁸

Figür 8 - Gülnuş Emetullah Sultan Türbesi, Üsküdar
(www.istanbulturbelermuzesi.gov.tr)

Vanî Efendi'nin Erzurum'da öğrencisi ve aynı zamanda eşinin kuzeni olan Feyzullah Efendi, hocasının daveti üzerine Edirne'ye gelmiş ve kızı ile evlenerek damadı olmuştur.⁶⁹ 1669 yılında Şehzade Mustafa'nın, 1678 yılında ise Şehzade

66 Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Tasnifi no: K 154 kayıtlı risaleden naklen Aras Neftçi, "Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi", *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), s. 144, 159. Türbe hakkında; Önkal, 211-212; Muzaffer Özgüleş, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri", (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013), s. 387-393; Murat Kalafat, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyesi Üniversitesi, 2011), s. 85-88.

67 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s. 65-68; Gülnuş Sultan hakkında bir monografi: Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri hakkında bkz. Muzaffer Özgüleş, *Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri*; Muzaffer Özgüleş, *Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan The Woman Who Built The Ottoman World* (New York: I.B. Tauris, 2017).

68 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, s. 575.

69 Feyzullah Efendi'nin otobiyografisi için F. Çetin Derin ve Tireli, Ahmet, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi*

Ahmed'in hocalığına getirilmiştir. IV. Mehmed'in, Vanî Efendi'nin referansı ile şehzadelerinin eğitimini emanet ettiği Feyzullah Efendi, II. Süleyman döneminde, 1688 yılında Şeyhülislamlığa kadar yükselmiş ancak on sekiz gün sonra azledilerek memleketi Erzurum'a sürülmüştür.⁷⁰ Yedi yıl kadar Erzurum'da kalan Feyzullah Efendi, şehzadeligi sırasında hocalığını yaptığı II. Mustafa'nın tahta geçmesiyle, 1695 yılında ikinci defa Şeyhülislamlığa atanmıştır.⁷¹ 1703 yılına kadar bu görevi yürüten Feyzullah Efendi, *Edirne Vakası* olarak bilinen ve II. Mustafa'nın tahtan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanma sırasında oğluyla birlikte öldürülmüştür.⁷²

II. Mustafa çok sevdiği Feyzullah Efendi'ye yüklü temlikler bahşetmiş,⁷³ devlet işlerini devretmiş, vezirlere dahi onun sözünden çıkmamalarını

Tarih Dergisi, 23 (1969), s. 212-213; Ahmet Türek ve F. Çetin Derin, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23 (1969), 24 (1970), s. 69-92. Ayrıca: Sabra Follet Meservey, "Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam," (Doktora Tezi, Princeton University, 1966); Sedat Yıldırım, "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Şeceresi", (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014); Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12 (1995), s. 527-528.

70 Feyzullah Efendi, otobiyografisinde, ilk şeyhülislamlık görevinin, canından çok sevdiği II. Mustafa'nın tahta geçmesi yönünde hareket edildiğinden şüphelenildiği için sona erdiğini bildirir [Türek ve Derin, s. 79]. Feyzullah Efendi sürgündeki günlerinde, amcalarının saltanatı sırasında gözetim altında bulunan II. Mustafa ile irtibatını korumuş ve üzerindeki etkisini sürdürmüştür; "*Yine bu yıllarda Sultan İbrahim oğlu Süleyman öldü ve saltanat tahtına kardeşi Sultan Ahmed geçti. Eskiden hizmet ettiklerim, velinimetlerim, gözümün ve gönlümün bağlandıkları [II. Mustafa] eskisi gibi kenarda bulunuyorlardı Ancak aramızda mektuplaşma eksik değildi. Bu hususta bazı sıkıntılara da maruz kalıyordum. Kendisine Erzurum'dan haberler gönderiyor, tavsiyelerde bulunuyor, bazı bediyeler yolluyordum. Yüce katımdan, zaman icabı anlatılması lazım gelen hususları ihtiva eden ve hoşsa giden hatt-ı şerifiyle yazılmış cevaplar alıyordum. Bu böylece devam ediyordu. Nihayet mesele Sultan Ahmed'in kulağına gitti ve hiddetlenmesine sebep oldu. Ancak yüce Tanrı bir sebepten dolayı bizi korudu*". Türek ve Derin, s. 81.

71 Türek ve Derin, s. 82-83.

72 Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, (İstanbul, 1994), s. 445-446. Edirne Vakası'ndan günler önce Feyzullah Efendi'nin uygulamalarına ve aile üyelerini kayırmasına muhalif olan isyancılar, Vanî Efendi'nin, Kestel'de oğulları [aynı zamanda Feyzullah Efendi'nin kayınbiraderleri] Vanîzâde Ahmed ve Süleyman Efendi'nin tasarrufunda bulunan çiftliklerini basarak yağmaladılar. Ardından, Bursa'dan Edirne'ye doğru hareket eden isyancılar, Vanîzâde Ahmed ve Süleyman Efendi'yi, zamanında babaları Vanî Efendi'nin Kanber Baba Türbesi'ni yıktığı Babaeski'de öldürdüler [Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Efendi, s. 675, 683].

73 Feyzullah Efendi otobiyografisinde, kendisini şeyhülislam olarak atayan sultanın ona büyük

tembihlemiştir.⁷⁴ Sultanın kendisine karşı zaafını istismar eden Feyzullah Efendi yakınlarını önemli görevlere yerleştirmiş, hatta kendinden sonra Vanî Mehmed Efendi'nin kızından olma oğlu Fethullah Efendi'nin Şeyhülislam olması için II. Mustafa'dan ferman almıştır.⁷⁵ II. Mustafa'nın üzerinde böylesine etkisi olan Feyzullah Efendi'nin, Valide Gülnuş Sultan'ı da etkisi altına aldığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Dönemin görgü tanıklarından Balatlı Georg, Feyzullah Efendi'nin önce II. Mustafa'yı, ardından Valide Sultan'ın kendisine bağladığını bildirirken,⁷⁷ İngiltere elçisi Sir Robert Sutton onun Valide Sultan'ı idare etmenin bir yolunu bulduğunu ve ikisinin birlikte hareket ettiği yönündeki gözlemini aktarmaktadır.⁷⁸ Feyzullah

lütüflarda bulunarak padişahlara yakışır maaşlar bağladığını bildirir. Türek ve Derin, *a.g.m.*, s. 83. Feyzullah Efendi'ye verilen Temliknâmeler ve tarafından kurulan vakıflar için bkz. Özgen Özcan, *Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2013).

74 Feyzullah Efendi'nin sultan ve devlet ileri gelenleri (özellikle Köprülü ailesi) üzerindeki etkisi ve devlet işleyişindeki rolü hakkında bkz. Michael Nizri, *Ottoman High Politics and the Ulema Household*, (New York: Palgrave Macmillan, 2014). Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Edirne Vakası'na neden olarak devlet işlerinin Feyzullah Efendi'nin eline geçmesini gösterir: “*bu vaka'-i uzmanın [Edirne Vakasının] sebeb-i zuhûru bu oldu ki; Sultân Mustafa Hân hazretleri ibtidâ evreng-i şâhîye cülûs-ı humâyûn buyurdıkları sâ'at Erzurum'da menfâ müftî-i sâbık hâceleri Seyyid Feyzullah Efendi'ye dâveti mutazzammın hatt-ı şerif gönderip ehl-i rÿâl ve akrabâ ta'allukâtıyla Asitâne-i sa'âdetlerine getürdüp vehle-i ülâda şeyhülislâm eyledi. Ve hall ve akd ve umûr-ı cumhûru ya'ni ki; zimâm-ı hükûmetini yedine virmekle vüzerâ yanında hiçden hiç olup bir ednâ mansıb iken rÿ-yi tedbîri ve rızâ-yı fi'li olmadıkça tevcihe kâdir olmayup...*” [Mehmet Topal, *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretnâme Tablil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2001), s. 574]. Sultan II. Mustafa, vezir-i azam Rami Mehmed Paşa'ya Feyzullah Efendi'nin sözünden çıkmamasını emretmişti; “*Benüm şevketlü, mehâbetlü efendim, bana teslim-i mühr-i şerif buyurduğunuzda zinhar şeyhülislâm efendinin rÿyinden hâric-i hareket eyleme deyü tenbihinizden...*” Rami Mehmed Paşa'nın ağzından nakleden Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, s. 599.

75 Tosun, s. 557; Tayşi, s. 527.

76 Feyzullah Efendi'nin Gülnuş Sultan üzerindeki etkisi hakkında: İpsirli Argıt, s. 89-112.

77 Hrand Andreasyan, “Balatlı Georg'a göre Edirne Vakası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XV, (1960), s. 48.

78 “[Seid Feyzullah] hath found the secret of so managing the Queen Mother [the Sultana Valide] that she is come entirely into his interests, and they two joyning together, which happens as often a the one hath the least need of the other's assistance, carry all things at pleasure” [Robert Sutton'un Ağustos 1702 tarihli bir mektubundan naklen: Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991), s. 413-414.

Efendi, II. Mustafa'nın ailesini öylesine etkilemiştir ki, [III. Ahmed'in Patrona Halil İsyanı sonunda tahtan indirilmesiyle] 1730 yılında sultan olan oğlu I. Mahmud, Feyzullah Efendi'nin oğulları Seyyid Mustafa Efendi ve ardından Seyyid Murtaza Efendi'yi Şeyhülislam olarak atamıştır. III. Ahmed tarafından Bursa'da sürgünde tutulan Mustafa Efendi, 1730 yılında I. Mahmud tarafından İstanbul'a davet edilmiş, 1736-1745 yılına kadar şeyhülislamlık görevini sürdürmüştür.⁷⁹ Murtaza Efendi ise 1750 yılında şeyhülisamlığa atanmış, I. Mahmud'un ölümünden yaklaşık bir ay sonra 1755 yılında azledilmiştir.⁸⁰

Feyzullah Efendi, hocası Vanî Efendi'nin dini görüşlerinin bir izleyicisidir. Otobiyografisinde Vanî Efendi'den övgü dolu sözlerle söz ederken, bildiklerini ondan öğrendiğini, onun yolunu takip ettiğini ve Vanî Efendi'nin, onu, kendi çocuklarından daha fazla sevdiğini belirtmekte ve kariyerinin hocası sayesinde yükseldiğine dikkat çekmektedir.⁸¹ Feyzullah Efendi'nin türbe ve kabirler hakkındaki görüşleri de olasılıkla Vanî Efendi ile paralellik göstermektedir.⁸² Bu bakımdan, Gülnuş Sultan'ın kabrinin üzerinde kubbe bulunmamasına ilişkin vasiyetinin, IV.

79 Elif Özarsı, *Sheybulislams During the Reign of Mahmud I (1730-1751)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans, Fatih Üniversitesi, 2012), s. 80-86. Mustafa Efendi'nin ilmiye sınıfına mensup oğlu Abdullah Efendi de Rumeli Kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Mehmet İpşirli, "Mustafa Efendi, Feyzullah Efendizâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31 (2006), s. 297-298.

80 Özarsı, s. 124-129. Tahsin Özcan, "Seyyid Murtaza Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37 (2009), s. 72-73.

81 "ulu fazıl, derya, ataların yadigarı, neslimizin yüz akı, derin ilmiyle şöbreti ufukları saran, kadrinin yüksekliği ve bilgisinin genişliğini her insaf sahibine ve iddiacıya kabul ettiren Şeyh Bistâm Vâni' oğlu Mehmed'den (...) okudum", "ilmi ulu mevlâ ve imâm, 'enzil' sırlarının aydınlatıcısı ve 'tevil' inceliklerini sözlerin gerçekleriyle ortaya çıkarıcısı Bistâm el-Vâni' oğlu Şeyh Mehmed'den öğrendim", "kızı Ayşe ile beni evlendirdiği gibi kendisine de yaklaştırdı ve yakın çevresine aldı. Beni bütün çocuklarına üstün tuttu ve tavsif edilmeyecek şekilde sevdi. Tanrının rahmeti üzerine olsun. Önceleri de beni sever, meclislerinde överdi. Bundan sonra da bütünüyle himmetinin ışıklarını üzerime yöneltti ve ikbâlinin parlıtlarını üzerime saçtı. Sultanın ve vezirin meclisinde beni övmeye başladı ve büyüklerin meclislerinde âlimlerle mübahaseye girişmemi (...) emretti". Derin-Tireli, *a.g.m.*, s. 206-213. Feyzullah Efendi ayrıca hocasına olan saygı ve bağlılığını *Letaifnâme* adlı eserinde kendini Vanî Efendi'nin duacısı-izleyicisi olarak takdim ederek ortaya koyar; "*âlem-i Rabbânî ve tahîr-i şamedânî Muḥammedül-Vâni 'avaalallahu' ilâ aksâl-emânî dâ'ileri*". Mehmet Arkin, "Feyzullah Efendi'nin 'Letaifnâme'si (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), s. 19 ve 103.

82 Feyzullah Efendi'nin fetvalarında, otobiyografisi ya da incelenen eserlerinde kabirlere dair herhangi bir görüş ya da yorumuna rastlanmamıştır. Fetvaları için bkz. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâva-yı Fezyiye* haz. Süleyman Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010).

Mehmed'in saltanatı sırasında etkisi altında olduğu Vanî Efendi ve muhtemelen daha sonra II. Mustafa'nın saltanatı sırasında şeyhülislamlığa kadar yükselen Feyzullah Efendi'nin bu konuda telkinleri ışığında şekillendiği söylenebilir.

Açık türbe tercihinde Vanî Efendi ve takipçileri Feyzullah Efendi ile oğullarının görüşlerinin etkisi, özellikle, Köprülü ailesi üyelerinin inşa ettirdikleri külliye-lerde yer alan türbelerinde izlenebilir. Köprülü ailesine mensup hiç kimsenin kargir kubbeli bir türbesi bulunmamaktadır; İstanbul'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyelerinde bulunan türbeler ile Diyarbakır'da yer alan Zübeyde Hanım Türbesi açık türbe tercihinin örnekleridir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, himayesinde büyüdüğü Köprülü Mehmed Paşa'nın kızı Saliha Hanım ile evlenerek aileye damat olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa tarafından kaptan-ı derya olarak atanmış, onun 1676 yılındaki ölümünün ardından sadrazamlık görevini üstlenmiştir. Avusturya seferine çıkılması konusunda sultanı, Vanî Efendi ile birlikte ikna eden Kara Mustafa Paşa, başarısızlıkla sonuçlanan Viyana kuşatmasının ardından 1683 yılında idam edilmiş ve Belgrat'ta defnedilmiştir.⁸³ İstanbul'da inşasına başladığı ve ölümünün ardından tamamlanan külliyyede bulunan, aile üyelerinin defnedildiği türbe, dersane-mescit yapısının doğusunda yer almakta ve kuzey yönünden sebil ile birleşmektedir.⁸⁴ Kare planlı türbenin doğu, batı ve güney cephe tasarımı, mukarnas başlıklı sütunlarla taşınan, üçer kemerli açıklıklardan ibarettir. Kemerli yapı üstüne oturan sekizgen kubbe kasağının üzerinde kubbe formunda demir bir şebeke yükselir (Fig. 9). Türbenin ne zaman düzenlendiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, türbede bulunan en erken tarihli mezar taşları on sekizinci yüzyılın ilk yarısına aittir.⁸⁵

83 M. Münir Aktepe, "Mustafa Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1979), s. 736-738; Abdülkadir Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 246-249.

84 Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1975), s. 188-191; Topçu, s. 302-310; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1994), V, s. 402-403.

85 Bu araştırma kapsamında türbede bulunan kabirlerin kimlere ait olduğuna ilişkin özel bir araştırma yapılmamıştır. Türbe önünde yer alan levha en eski kabrin 1705 tarihinde vefat eden Rukiye Hanım'a ait olduğunu bildirirken, burada bulunan mezar taşlarına ilişkin bir monografide en eski mezar taşının 1731 tarihli olduğu tespit edilmiştir. Behiye Nuray Efe, "Mezar Taşlarında Plastik Düzen (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Haziresi Üzerine Bir Araştırma)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), s. 79.

Figür 9 - Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Ailesi Türbesi, İstanbul

Vanî Efendi ile Viyana Kuşatması dahil pek çok konuda hemfikir olduğu anlaşılan Kara Mustafa Paşa, türbeler konusunda da onunla benzer fikirlere sahiptir. 1667 yılında Babaeski’de bulunan Kanber Baba Türbesi’nin yıktırılması hususunda Vanî Efendi’yi destekleyen o sırada kaymakamlık makamında bulunan Kara Mustafa Paşa’dır. Abdurrahman Abdi Paşa vekâyinâmesinde sultanın, Vanî Efendi’nin vaazında türbe konusunda şikayette bulunduğunu bildirdiği sırada Kara Mustafa Paşa’nın türbenin yıkılması gerektiğine ilişkin raporunun ulaştığı, sultanın, Vanî Efendi ve Kara Mustafa Paşa’nın hemfikir olmasından dolayı mutluluğunu dile getirerek, türbenin yıkılmasını emrettiğini bildirir.⁸⁶ Türbe

86 “*Kerâmetlü Pâdişâhımız hazretleri (...) hitâb-ı hümâyûn buyurup: ‘bugün du’ada, Vâ’iz Vâni Efendi esnâ-yı va’zda Hafsa kubinde Kanber Baba nâmında bir mezâra ba’zı halk, i’tikâd-ı fâsid ile varup şirke düşmekdedür; didi’ deyü alâ tarîkı’l-hikâye, buyurdıkları kelâm-ı şâhânelerinün tamâmında Kâ’im-makâm [Kara Mustafa] Paşa kullarından telhis gelüp ol ziyaretgâhun tabrih olunmasını arz eyledüğü manzûr-ı hümâyûnları olıcak buyurdular ki: “Sübhâne’llâh! Şimdi ben dahi bu husus için ber-vech-i mahûs bir hatt-ı şerîf yazup kendüye göndersem gerek idi. Yâ Rabbi! Sen benim vükelâ-yı devletümi her umurumda böyle ittihad ü ittifâk üzre eyle!” deyü du’â eyledükden sonra telhîsinün üzerine “mucibince” hatt-ı şerîf yazdular. Diyanetlü Pâdişâhımız hazretleri ehl-i İslâmı a’dâdan hıfz u hırâset itdüğü gibi küfr ü dalâlden ve şirk-i hafiden bile himâyet ü siyânet itmek bâbında bezl-i himmet ve lutf-ı inâyet buyurup ol hânkâhun etrâfında vâkı’ kasaba zâbitlerine azim tenbîh ü te’kîd buyurdular ki: “Minba’d. Bir ferd dahi mahall-i mezbûra varmaya; zirâ ekser-i cehele-i nâs. Sû-i i’tikâd ile ziyaretgâhlara*

konusunda Vanî Efendi'nin görüşlerinden etkilendiği anlaşılan Kara Mustafa Paşa kendi inşa ettirdiği külliyyeye defnedilememiş olsa da, aile üyelerinin açık türbe tercihi aynı dini motivasyonun belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de 1700 yılında inşası tamamlanan mescit-dersane, medrese, odaları, kütüphane, sıbyan mektebi dükkan ve sebillerden meydana gelen külliyesinde de açık türbe düzenlemesine yer verilmiştir.⁸⁷ Burası ilişkili yayınlarda 'hazire' olarak nitelendirilse de, vakfiyede de belirtildiği üzere bir türbedir; "... *Darü-l hadis olmak üzere on altı adet hucurat ve mescidi şerif ve Mabedi nazif ve mekteb ve Türbe-i Şerif ve sebil-i selsebil-i mesil ve şadırvan ve kitaphane-i feyz aşiyane vesair levahık ve müştemilatından ibarettir.*"⁸⁸ Hüseyin Paşa'nın 1702 yılında ölümünün ardından, külliyenin güney doğusunda, mescit-dersane ile sebil

Figür 10 - Amcazâde Hüseyin Paşa Türbesi, İstanbul

varup, şerâyet-i ziyâreti bilmediğünden şirk ü dalâle düşer. Pes, ol bâbda dahi vücuda gelen sa'y-i cemilleri, memûldür ki dergâh-ı İllâhîde makbul olup sebab-i ömr-i tavil ve bâ'is-i ecr-i cezil ola, âmin" [Abdurrahman Abdi Paşa, s. 267-268].

87 Amcazâde Hüseyin Paşa hakkında bkz. Selim Hilmi Özkan, "Amcazade Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)", (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006). Külliye hakkında; Erdem Yücel, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), s. 249-266; Topçu, s. 323-337.

88 VGMA, defter 502, 1/1'den naklen Topçu, s. 314, d.n. 785. Vakfiyeye göre, külliyyede bir de türbedar görevlendirilmiştir, s. 315-316, tablo 32.

arasında kalan alana defnedilmesi sonrası aile üyelerinin türbesine dönüşen bu alan, dört tarafından aynı yükseklikteki devam eden duvarların çevrelediği, kare planlı açık bir türbedir. Dışarıya açılan güney ve doğu cepheleri ile dersane-mescidi çevreleyen batı cephesinde mukarnas başlıklı beş sütun tarafından taşınan, açıklıkları demir şebekeli beş kemer yer almaktadır (Fig. 10).

1695-1702 yılları arasında, Feyzullah Efendi'nin tavsiyesi ile II. Mustafa tarafından sadrazam olarak atanan Hüseyin Paşa, aynı zamanda Feyzullah Efendi'nin dünürüdür.⁸⁹ Her ne kadar görevinin son zamanlarında anlaşmazlığa düşmüş olsa da, açık türbe konusunda tıpkı ailenin diğer üyeleri gibi Feyzullah Efendi ve onun görüşlerini izlediği Vanî Efendi'den etkilenmiş ya da moda ayak uydurmuş olmalıdır. Öte yandan, hazirenin kuzeyinde bulunan çeşme 1739 yılında Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından inşa edilmiştir.⁹⁰

(Köprülü Mustafa Paşa'nın oğlu) Fazıl Numan Paşa'nın oğlu El-Hac Ahmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa'nın fethettiği Girit'in Kandiyе kentine inşa ettirdiği caminin yanına bir medrese inşa ettirmiş ve 1718/1719 tarihinde vefat ettiğinde buranın haziresine defnedilen babasının kabri üzerine bir türbe inşa ettirmiştir. Günümüze ulaşamayan türbenin mimarisine ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır. Vakfiyeye göre bir türbedar, Köprülü ailesi üyelerinin ruhları için Kur'an okumak üzere hafızlar ve Kur'an cüzlerinin korunması için bir hafız-ı kütüb tayin edilmiş ancak, hafızların, türbede değil, türbenin yanında bulunan caminin içinde, türbeye bakan pencerenin yanında Kur'an okumaları şart koşulmuştur.⁹¹ Bu durum, türbenin Kur'an cüzlerinin muhafazası ve hafızların hava şartlarından korunması için gerekli donanımına sahip olmadığını, diğer bir deyişle bir açık türbe olduğunu düşündürmektedir.⁹²

89 Feyzullah Efendi'nin oğlu İbrahim, Hüseyin Paşa'nın kızı ile evlidir. Orhan F. Köprülü, "Feyzullah Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, (1987), s. 599.

90 Topçu, 332-334.

91 Topçu, 349-353. "... üç günde bir hatm-i şerif eyleyeler ve câmi-i şerifin türbe-i şerifeye nâzır penceresi dabilinde tilâvet ve beher ikişer hatm-i şerif kıraat olunup..." Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 14/2457, vr. 4'dan naklen Topçu, s. 352, dn. 919.

92 Bu durum, yukarıda bahsi geçen II. Murad'ın türbesi hakkındaki vasiyetini hatırlatır. Kabrinin üzerinin açık olmasını isteyen sultan, hafızların için türbesinin çevresinin kapalı olmasını istemiş, türbe bu isteğe göre şekillenmiştir.

Köprülü ailesine ait türbelerden en geç tarihli Diyarbakır'da bulunan Nebi Camisi bitişiğindeki Zübeyde Hanım Türbesi'dir (Fig. 11).⁹³ 1718/1719 yılında vefat eden Zübeyde Hanım'ın kare planlı baldaken türbesinin üzerinde tıpkı Köprülü Mehmed Paşa, Kara Mustafa Paşa ailesi, Gülnuş Sultan ve Fatma Hanım Sultan türbelerinde olduğu gibi kubbe formunda demir şebeke bulunmaktadır. Burada açık türbe, özellikle Zübeyde Hanım'ın kimliğinde anlam kazanmaktadır. Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'nın eşi olan Zübeyde Hanım, aynı zamanda Fezullah Efendi'nin kızı ve Vanî Efendi'nin torunudur. Abdullah Paşa 1721 tarihli vakfiyesinde Zübeyde Hanım'ı gösterişli unvanlarla övdüğü Fezullah Efendi'nin kızı olarak tanıtırken, türbenin açık olduğunu özellikle vurgular;

*"...Medine-i Amed'de (...) fani eden zevce-i muhtereme ve hâlile-i mukerrememiz (...) Zübeyde Hanım ibne'l merhûm ve mâ'rufe şâni'el-İslâm ve'l-müslimin hay-red-dünya-veddin es-seyyid Fezullah Efendi (...) üzerlerine binâ eylediğim şebeke türbe-i ulyâ ..."*⁹⁴

Figür 11 - Zübeyde Hanım Türbesi, Diyarbakır

93 Türbe hakkında: Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* (İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1971), s. 189; Topçu, s. 344-349. Türbenin kuzey cephesinde yer alan uzun mersiye ve Zübeyde Hanım ile kızı Leyla Hanım'ın mezar taşı kitabeleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, İkinci Cilt, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998), s. 746-750.

94 Köprülüzade Abdullah Paşa Vakfiyesi, Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 5/2448, v. 6b-7a'dan naklen, Topçu, s. 338, d.n. 837.

Feyzullah Efendi'nin çocukları ve torunlarına ait diğer türbe ve kabirlerin üzeri de açıktır. Torunu, İstanbul kadısı Sa'deddin Efendi'nin 1741 yılında ölen kızı Zübeyde Hanım için Üsküdar-Karacaahmet'te inşa ettirdiği, literatüre Sadettin Efendi Sebili olarak geçen yapı da bir açık türbe olarak değerlendirilebilir. Nitekim, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Julie Pardoe'nun İstanbul hakkındaki *Beauties of the Bosphorus* adlı eserini resimleyen İngiliz ressam William Henry Bartlett, Sadettin Efendi Sebili'ni gösteren resminin altına "Üsküdar Mezarlığı'nda bir Türbe" notunu düşmüştür.⁹⁵ Beş sütunla taşınan dört kemerli bir düzenleme ile caddeye açılan türbenin köşesinde çeşme ve sebil yer almaktadır. Çeşme ve sebilin kitabeleri ile Sadettin Efendi'nin türbede bulunan mezar taşında, baninin Feyzullah Efendi'nin soyundan geldiği özellikle vurgulanmıştır (Fig. 12-13).⁹⁶

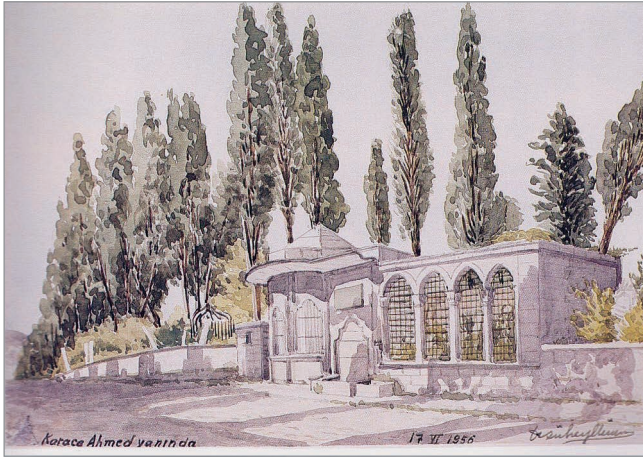
Figür 12 - Sadettin Efendi Sebili / Zübeyde Hanım Türbesi, Üsküdar (Eugene Flandin, William Henry Bartlett)

Vanî Efendi ve Feyzullah Efendi'nin yakınlarından türbeye sahip olan başka birine rastlanmamıştır. 1685 yılında Kestel'de vefat eden Vanî Efendi, burada inşa ettirdiği caminin kuzey cephesi önüne defnedilmiştir.⁹⁷ Aksi yöndeki tüm

95 "Tomb in the cemetery of Scutari". Julie Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

96 Türbe ve kitabeler için: Haskan, s. 614-616, 1139-1140, 1216-1217.

97 "Bin toksan altı Zi'-ka'desiniün on üçüncü rûz-ı âzîne, hitâm- dünyadan 'udül itmegin mukim-i müsâfir-hâne-i 'adem oldı. Kestel'de bina eylediği câmi'ün pişgahında medfündür". Suat Donuk, *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belig'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), s. 428.

Figür 12 - Sadettin Efendi Sebili / Zübeyde Hanım Türbesi,
Üsküdar (Süheyl Ünver)

görüşlerine rağmen, kabri onarımlar sırasında genişletildiği anlaşılan caminin kapalı son cemaat yerinin içinde kalmıştır.⁹⁸ 1703 yılındaki Edirne Vakası sırasında isyancılar tarafından öldürülen Feyzullah Efendi'nin cesedi ise Tunca nehrine atılmıştır. Feyzullah Efendi'nin oğullarından Şeyhülislam Mustafa Efendi ise Karacaahmet Mezarlığı'nda düzenlediği bir aile haziresinde, açık bir kabirde,⁹⁹ Şeyhülislam Murtaza Efendi ise Eyüp Sultan Türbesi yakınında bir hazirede medfundur.¹⁰⁰

Özetle, Vanî Efendi'nin, Fazıl Ahmed Paşa'nın himayesinde, hanedan üyeleri ve yönetici elit arasında taraftar toplamaya başladığı 1661 yılından, I. Mahmud'un 1754 yılındaki ölümünden hemen sonra Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Murtaza Efendi'yi azl eden III. Osman'ın saltanatına kadar geleneksel kubbeli Osmanlı türbe formunun terkedildiği izlenmektedir. 1662 yılında vefat eden ve Eyüp'te üzerine türbe yapılmayacak şekilde defnedilmeyi vasiyet eden Melek Ahmed Paşa ile başlayan bu tercihin türbe mimari formuna sahip ilk temsilcisi, Jacop Spon'un bildirdiğine göre, kubbesi 1673/1674 yıllarında, söyleneceye göre naaşının yağmur suyuyla ferahlatılması için Fazıl Ahmed Paşa tarafından yıktırılan Köprülü Mehmed Paşa'nın türbesidir. Fazıl Ahmed Paşa'nın babasının yanına defnettirdiği annesi Ayşe Hanım aşağı yukarı Spon'un kubbenin yıkıldığını

98 Yurttaş, s. 73. S. Yıldız Ötügen vd., *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1986), s. 28-30.

99 Aile haziresi Tunusbağı civarında, 9. adada bulunmaktadır. Haskan, s. 870-871.

100 Özşarı, s. 128.

bildirdiği 1674 yılında vefat etmiştir. Fazıl Ahmed Paşa'nın emriyle bir tarih yazan mühürdarı Hasan Ağa'nın, çok dindar olduğu ve bir vezir-i azamın eşi, diğerinin validesi olduğunu asla göstermeyecek kadar mütevazi olduğunu bildirdiği Ayşe Hanım da muhtemelen Vanî Efendi'nin görüşlerinden etkilenmiştir.¹⁰¹ Kubbenin yıkılması, Ayşe Hanım'ın türbeye defnedilmesi sırasında gerçekleşmiş, böylece, Fazıl Ahmed Paşa daha sonra kendi kabrinin de yer alacağı türbeyi dini görüşleri ekseninde şekillendirmeye fırsat bulmuş olabilir. Rüya söylencesi de kubbenin yıkımı için bir meşrulaştırma aracı olmalıdır.

On sekizinci yüzyıl ortalarına kadar uzanan yeni bir mimari moda olan açık türbe, anıt mezar inşa etme dürtüsü ile türbe karşıtı dini eğilimlerin bir uzlaşısıdır.¹⁰² Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'ni izleyen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa, II. Mustafa'nın damadı Çorlulu Ali Paşa, Nevşirli Damad İbrahim Paşa, Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa, Eminzâde Hacı Ahmed Ağa ile Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi'nin bulunduğu sokağa 'Açık Türbe' ismini veren külliyesi gibi dönemin diğer dikkat çeken külliyelerinde de kubbeli geleneksel türbeler yerini açık türbe ya da hazirelere bırakmıştır. Gerçekte, İstanbul'da 1661-1754 yılları arasında devlet ileri gelenleri ya da *ricâl-i devlet* (sadrâzam, vezir, bürokratlar ve şeyhülislamlar) arasında geleneksel kubbeli türbe inşa ettiren hiç kimse bulunmamaktadır.¹⁰³ Devlet ileri gelenlerinin kubbeli türbeyi terk ettiği bu dönemde müstakil türbelere sahip olan hanedan üyeleri yalnızca Gülnuş Valide

101 "vâlide-i 'azîzeleri bir müselleme ve muhazzerâ hâtundur ki rû-yı zemînde 'iffet ü 'ismet ve syâm u 'ibâdet ile misli yokdur. On seneden berü yıl orucın ve sabablana deg namâz (ve) 'ibâdet iderdî. Esbâbı, bir fakîre hâtun gibi bir vezîr-i a'zamuñ hâtunı ve bir vezîr-i a'zamuñ vâlidesi ola bunun vasfı mümkin değildir" [Abubekir Siddık Yücel, "Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-Tevârih'i", (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996), s. 461].

102 Creswell'e göre, kubbe ile örtülü olmalarına rağmen çevreleri açık olduğundan güneş, rüzgar ve yağmura karşı savunmasız olan baldaken türbeler de, anıt mezar inşa edilmesini yasaklayan hadislerle büyük bir başkaldırı olmadığından, dini eğilimler ile anıt mezar geleneğinin bir uzlaşısı haline gelmiştir. Keppel Archibald Cameron Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, (New York: Hacker Art Books, 1978), s. 111-112.

103 Halil İbrahim Düzenli, "İstanbul Türbeleri", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2015), VIII, s. 438 ve 441. Behçet Ünsal, İstanbul'da bulunan türbeleri beş kategoriye ayırmıştır. "Türk Son Klasik Stili" başlıklı üçüncü kategori, 1588 ila 1650 yılları arasında inşa edilmiş türbeleri içermekte iken, "Türk Barok Stili" başlıklı dördüncü kategori, 1755 ila 1817 yılları arasında inşa edilmiş türbeleri içerir. Behçet Ünsal, "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", *Vakıflar Dergisi*, XVI (1982), s. 73-120. 1650 ila 1755 yılları arasında inşa edilmiş herhangi bir türbeye yer verilmemiştir.

Sultan ve Fatma Hanım Sultan'dır. Açık türbenin bir moda haline geldiği bu dönemde tahta geçen IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed ve I. Mahmud müstakil türbelere sahip değildir. I. Ahmed döneminden itibaren saltanat sisteminin ekberiyet usulünce uygulanmasıyla birlikte, tahta kendisinden sonra oğlu değil de kardeşi ya da yeğenleri geçen tüm sultanlar mevcut bir türbeye defnedilmiştir.¹⁰⁴ Öyle ki, I. Ahmed'den sonra kendi inşa ettirdiği türbeye defnedilen ilk sultan 1773 yılında vefat eden III. Mustafa olmuştur. Vani Efendi, Feyzullah Efendi ve oğullarına fazlasıyla güvenen IV. Mehmed, oğlu II. Mustafa ve torunu I. Mahmud, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın Eminönü'de Yeni Cami civarındaki türbesinde toprağa verilmiştir.¹⁰⁵ Mimari bakımdan Sultan I. Ahmed Türbesi ile benzeşen, kubbeli bir yapı olan Turhan Sultan Türbesi'nin 1663 yılında külliye ile birlikte tamamlandığı kabul edilir.¹⁰⁶ Açık türbe modasının sona erişine ilişkin ilk örnekler ise 1756 yılında vefat eden III. Osman'ın annesi Şehsuvar Valide Sultan'ın Nuruosmaniye'deki ve 1758 yılında vefat eden Hekimoğlu Ali Paşa'nın kendi inşa ettirdiği külliyyede bulunan kubbeli türbeleridir. Yine de yaklaşık bir yüzyıldır süregelen bu yeni türbe tercihinin III. Osman'ın saltanatı ile bir anda tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım için Diyarbakır'da açık bir türbe inşa eden Köprülü Abdullah Paşa'nın katip ve defter emiri olan, daha sonra Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Mustafa Efendi ile birlikte İran heyeti ile yürütülen mezhep tartışmalarına katip olarak katılan Râgıp Paşa,¹⁰⁷ 1763 yılında öldüğünde, İstanbul'da inşa ettirdiği kütüphanenin yanında bulunan açık türbeye defnedilmiştir (Fig. 13). Üzeri demir şebeke ile kaplı, altı sütunlu açık türbe, Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Ailesi, Gülnuş Valide Sultan, Fatma Hanım Sultan ve Zübeyde Hanım Türbeleri'nin bir çeşitlemesidir. Türbenin yanında bulunan ve Râgıp Paşa'nın çok önem verdiği kütüphanenin inşası

104 Bu duruma tek istisna olarak 1648 yılında tahttan indirilen ve yerine altı yaşındaki oğlu geçirilen I. İbrahim'dir. Tahttan indirildikten sonra boğdurulan sultan, Ayasofya Vaftizhanesi'nde gömülü olan amcası I. Mustafa'nın yanına defnedilmiştir.

105 1687 yılında tahttan indirilen IV. Mehmed, 1693 yılında kardeşi II. Ahmed'in, 1703 yılında tahttan indirilen II. Mustafa aynı yıl kardeşi III. Ahmed'in saltanatı sırasında ölmüştür. Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâbir-i Ricâl*, Fahri Ç. Derin (haz.), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 5-6. Türbe hakkında; Önkal, 203-207.

106 Önkal, s. 206. Diğer bir deyişle, türbe, Vani Efendi'nin İstanbul'a gelişinden daha önce inşa edilmiştir.

107 Mesut Aydınar, "Ragıp Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 403-406.

tamamlandığında kubbesi çökmüş, daha sonra tekrar inşa edilmiş, bu durum kimilerince uğursuzluğa yorulmuştur.¹⁰⁸ Râgıb Paşa'nın açık türbe tercihinde, yaklaşık yüzyıldır devam eden moda ve dini görüşler yanında Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin kubbesine ilişkin söylenceyi anımsatan bu durum da bir tercih nedeni oluşturmuş olabilir.

Figür 13 - Râgıb Paşa Türbesi, İstanbul
(Gravür: Jouannin –van Gaver, 1840).

On altıncı yüzyıl sonlarına doğru, yönetici elit, medrese merkezli külliye inşaa etmeye başlamış, medrese-türbe birlikteliği ortaya çıkmıştır. Sokullu Mehmed Paşa ve İsmihan Sultan'ın Eyüp'te, Gazanfer Ağa'nın Unkapanı'nda ve Koca Sinan Paşa'nın inşa ettirdiği külliye ile başlayan bu tercihi, on yedinci yüzyılın ilk yarısında, Kuyucu Murat Paşa, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa, Bayram Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa, Ebu'l Fazl Mahmud Efendi tarafından inşa edilen külliye izlemiştir.¹⁰⁹ Yüzyılın ikinci yarısında, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi kubbesinin

108 Şem'dânîzade ve Vâsıf tarihlerinden nakleden İsmail E. Erünsal, "Râgıb Paşa Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 406.

109 Nayır, s. 22-185; Halil İbrahim Düzenli, "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2015), VII, s. 216-224.

yıkımı ile başlayan açık türbe geleneği/modası ile birlikte, medrese merkezli külliyelerde, kütle ve yüksekliği ile külliye kurgusunda hakim bir unsur olan kubbeli türbe yerini mescid olarak da kullanılan derslik yapısına bırakmıştır. Medrese odalarından bağımsız bir yapı olarak ortaya çıkan derslik, kütle ve yüksekliği ile geleneksel türbeleri çağrıştırmaktadır. Açık türbe ya da hazire, derslik yapısının yanına ilâştirilmiş görsel çağrışım, bani ve yakınlarının mütevazî kabirlerine işaret amacıyla kullanılmıştır. Osmanlı mimari geleneğine aşina bir göz, özellikle Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa ve Çorlulu Ali Paşa külliyelerindeki bağımsız, kubbeli derslik yapılarının baninin türbesi olduğunu düşünebilir.

İstanbul'da Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, Merzifonlu Kara Mustafa Ailesi Türbesi ve Râgıb Paşa Türbesi, Üsküdar'da Gülnuş Valide Sultan, Fatma Hanım Sultan ve Hope'un suluboya resminde yer verdiği bir erkeğe [muhtemelen Minkârîzâde Yahya Efendi'ye] ait olan açık türbe ile Diyarbakır'da Zübeyde Hanım Türbesi geleneksel türbe formuna en yakın örneklerdir. Kubbe ortadan kalkmış olmasına rağmen, sütunlar üzerinde yükselen kemerli yapı üzerinde yer alan kubbe formulu demir şebekeler türbe görsel silüetine sadakatin işaretidir. Gülnuş Valide Sultan'ın vasiyetnamesinde yer alan "*üzeri açık müşebbek*", Zübeyde Hanım'ı eşi Köprülü Abdullah Paşa'nın vakfiyesinde geçen "*şebeke türbe-i ulyâ*" ifadeleri bu türbe biçimi için terim dizgesel veriler olarak kabul edilebilir. Amcazâde Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Nevşirli Damad İbrahim Paşa, Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa ve Eminzâde Hacı Ahmed Ağa külliyelerinde ise üzerlerinde demir şebeke bulunmayan daha geniş açık türbeler, ya da hazireler yer alır. Bu hazireler, külliye sınırlayan duvarlardan farklılaşan, özelleşmiş, genellikle kemerli, geniş ve demir şebekeli açıklıklara sahip duvarlarla çevrelenmiş, külliye içinde planlı olarak dışarıyla ilişki kuracak şekilde konumlandırılmıştır.

Külliye dahilinde bulunan açık türbe ya da hazire, çoğu kez sebîl ve/veya çeşmeyle de ilişki içindedir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi Türbesi, Amcazâde Hüseyin Paşa Türbesi, Gülnuş Valide Sultan Türbesi, Diyarbakır Zübeyde Hanım Türbesi, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ve Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa Külliyelerinde bulunan hazireler sebîl ve çeşmelerle yakın ya da birleşiktir. Ölüm ve sonrasına ilişkin metaforlar içeren manzum metinler barındıran kitabeler adeta bu birlikteliğe göndermede bulunur. Genellikle sebîllere ilişkin araştırmalarda değerlendirilen ve literatürde sebîl olarak adlandırılan Üsküdar Karacaahmet'te bulunan Sadettin Efendi Sebîli, Kabataş'ta bulunan Mehmed Emin Ağa Sebîli ve Vefâda bulunan Rehabula Kadın Sebîli, herhangi bir külliye

ya da yapı ile ilişkilendirilememiş müstakil sebiller olarak kabul edilir.¹¹⁰ Temelde, bu üç sebil, arkalarında bulunan türbe ve hazirelerin organik bir parçası, sokak cephesinde yer alan işlevsel ve dekoratif bir elemandır. Yapı topluluğunun tamamının türbe/hazire karakteri daha baskın olan sebilli açık türbelerdir.

Sonuçta, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi kubbesinin ortadan kaldırılması ile başlayan açık türbe modası, yaklaşık bir yüzyıl kadar Osmanlı mimarlığında etkili olmuş, bu süre içinde geleneksel kubbeli türbe terkedilmiştir. Kubbeli anıtsal türbenin tercih görmediği bu dönem, türbe karşıtı dini görüşleri benimseyen görüşlerden etkilendiği anlaşılan Vanî Mehmed Efendi, öğrencisi ve damadı Feyzullah Efendi ile şeyhülislam olan iki oğlunun etkinlik devri, diğer bir deyişle aynı dini geleneğin hanedan ve devlet eliti arasında rağbet gördüğü süreç ile örtüşmektedir. Açık türbe sahiplerinin bir çoğunun Vanî Mehmed Efendi ve Feyzullah Efendi ya da onlarla bağlantılı kişiler ile ilişkileri kaynaklar aracılığıyla izlenebilmesi, açık türbe tercihi ve beğenisinin tesadüfen ortaya çıkmadığına işaret eder. Öte yandan, dini eğilimler etkisinde ortaya çıktığı anlaşılan açık türbe tercihinin, yüzyıllık dönem içinde bir moda haline geldiği, benzer eğilimlere sahip olmayan ya da eğilimlerine ilişkin kaynak bulunmayan kimseler tarafından da benimsendiği görülmektedir.

‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)

Öz ■ Osmanlı kubbeli türbe mimarisi geleneği on yedinci yüzyıl ortalarında dramatik şekilde ortadan kalkar. Yaklaşık bir yüzyıl süren bu dönemde inşa edilmiş herhangi bir kubbeli türbe örneğine rastlanmaz. Kubbeli türbelerin yerini açık türbeler ya da hazireler alır. Yeni modanın ilk örneği Köprülü Mehmed Paşa Türbesi’dir. 1675-1676 yıllarında İstanbul’da bulunan Wheler ve Spon’un bildirdiğine göre, oğlu Fazıl Ahmed Paşa ile Sultan IV. Mehmed’in aynı gece rüyalarına giren Mehmed Paşa, kabrinde alevler içinde yandığını söyleyerek, ferahlamak üzere su verilmesi için yalvarır. Rüneyi birbirlerine anlatan vezir ve sultanın danıştığı din adamı paşanın bedeninin ferahlaması için kubbenin yıkılarak yağmur suyunun kabre dolmasını salık verir. Bunun üzerine türbenin kubbesi yıkılarak bir açık türbe düzenlenir.

Bu fantastik anlatıda kubbenin yıkılmasını öneren din adamı olasılıkla Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan’ı etkisi altına alan, türbe karşıtı dini görüşlerin temsilcisi Kadızadeliler hareketinin izleyicisi olan Vanî Mehmed Efendi’dir. 1683 Viyana Bozgunu sonrası gözden düşse de öğrencisi ve damadı olan Feyzullah Efendi, hanedan ve Köprülü

110 Soner Şahin, İlknur Kolay, “Değişimin İşareti Olarak III. Ahmed ve I. Mahmud Devri Sebilleri”, *İTÜ Dergisi/a*, 9/1(2010), s. 68.

Ailesi nezdinde saygınlığını sürdürerek Şeyhülislamlığa kadar yükselmiş, II. Mustafa döneminde devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Feyzullah Efendi'nin iki oğlu, I. Mahmud döneminde şeyhülislam olmuş, ancak III. Osman'ın saltanatıyla birlikte ailenin etkinliği sona ermiştir.

Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin ilk örneği olduğu açık türbe modasının Vanî Mehmed Efendi'nin İstanbul'a Fazıl Ahmed Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelişi ile başladığı, Feyzullah Efendi'nin oğlu Murtaza Efendi'nin III. Osman tarafından şeyhülislamlıktan azledildiği süreçte ortadan kalktığı görülür. 1756 yılında, yaklaşık yüzyılın ardından ilk kubbeli türbe inşa edilir. Açık türbe modası, 1763 yılında inşa edilen Râgıb Paşa Türbesi ile sona erer.

Bu çalışma, yaklaşık bir yüzyıl süren açık türbe modasını meydana getiren, Vanî Mehmed Efendi, Feyzullah Efendi ve ailesinin şekillendirdiği dini motivasyonu tartışmayı amaçlar.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Köprülüler, IV. Mehmed, Kadızâdeliler, Vanî Mehmed Efendi, Türbe, Kabir

Kaynakça

- Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-Nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], Tablil ve Metin*, Fahri Ç. Derin haz., İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.
- Ahmed Eflâkî: *Ariflerin Menkıbeleri*, Tahsin Yazıcı çev., İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006.
- Aktepe, M. Münir: "Mustafa Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1979), s. 736-738.
- Andreasyan, Hrand: "Balatlı Georg'a göre Edirne Vakası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XV (1960), s. 47-74.
- Ar, Bilge: "Osmanlı Dönemi Suyolları Haritalarında Roma ve Bizans Yapıları", *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan*, İstanbul: Ege Yayınları, 2010, s. 15-38.
- Arkin, Mehmet: *Feyzullah Efendi'nin "Letâifnâme"si (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Aydiner, Mesut: "Ragıp Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 403-406.
- Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin: *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, Fahri Ç. Derin haz., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Ayvansarâyî Hüseyin Efendi-Alî Sâtî' Efendi-Süleyman Besîm Efendi: *Hadikatü'l-Cevâmî'*, (İstanbul'un Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapıları), Ahmed Nezh Galitekin haz., İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972.

- Baer, Marc David: *Honored by the Glory of Islam, Conversion and Conquest in Ottoman Europe* New York: Oxford University Press, 2007.
- Ben Cheneb, Mohamed: “İbn Teymiye”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, (t.y.), s. 825-829.
- Berksan, Emine: *II. Mustafa ve III. Ahmet'in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1998.
- Beysanoğlu, Şevket: *Anıtlar ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, İkinci Cilt, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar* Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998.
- Bilkan, Ali Fuat: *Fakihler ve Sofuların Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler* İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Vehhâbilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 611-615.
- Cerasi, Maurice: *Divanyolu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Creswell, Keppel Archibald Cameron: *The Muslim Architecture of Egypt*, New York: Hacker Art Books, 1978.
- Çağatay, Neşet: “Vehhâbilik”, *İslâm Ansiklopedisi*, 13 (1986), s. 262-69.
- Çavuşoğlu, Semiramis: “The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şeri’at Minded Reform in the Ottoman Empire”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1990.
- Çavuşoğlu, Semiramis: “Kadızâdeliler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 100-102.
- Çeçen, Kazım: *Halkalı Suları* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İSKİ, 1991.
- Çelik, Zeynep: *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Selim Deringil çev., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1994), V, s. 402-403.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “Köprülü Külliyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26 (2002), s. 255-257.
- Dankoff, Robert: *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662) As Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, New York: State University of New York Press, 1991.
- Daş, Ertan: *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, İstanbul: Gökkuşbu, 2007.
- Demiray, Tahsin: *Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1949.
- Demirtaş, H. Necati, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları, Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2 cilt, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014.
- Derin, F. Çetin – Tireli, Ahmet: “Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23 (1969), s. 205-218.

- Donuk, Suat: *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belig'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfânı* Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Düzenli, Halil İbrahim: "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015, VII, s. 176-231.
- Düzenli, Halil İbrahim: "İstanbul Türbeleri", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.-Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2015, VIII, s. 428-449.
- Efe, Behiye Nuray: "Mezar Taşlarında Plastik Düzen (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Haziresi Üzerine Bir Araştırma)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Eldem, Edhem: *İstanbul'da Ölüm Osmanlı – İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri* İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005.
- Erünsal, İsmail E.: "Râgıp Paşa Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 406-407.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. haz., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. haz., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. haz., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Fayda, Mustafa: "Cennetü'l-Bakî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 387.
- Fayda, Mustafa: "Cennetü'l-Muallâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 388-388.
- Galland, Antonie: *İstanbul'a Ait Günlük Anılar 1672-1673*, Charles Schefer yay., Ankara: Türk Tarih Kurumu, I, 1949.
- Girardelli, Paolo-Can, Cengiz: "Giovanni Battista Barborini à Istanbul", *Observatoire urbain d'Istanbul*, 8 (1995), s. 2-7.
- Göçmen, Muammer: "Üstüvânî Mehmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 396-397.
- Gölpınarlı, Abdülbâki: *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953.
- Haskan, Mehmet Mermi: *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üç Cilt, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Hasluck, Frederick W.: *Christianity and Islam under the Sultans*, Margaret M. Hasluck ed., Oxford: Clarendon Press, 1929.

- Hasluck, Frederick W.: *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, Timuçin Binder çev., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İmâm Birgivi: *Bid'at ve Müstehâb*, Kabir Ziyaretleri, haz. Muhammed el-Humeyyis, Muhammed Beşir çev., İstanbul: Guraba Yayıncılık, 2015.
- İmâm Birgivi (metin)-Ahmed Kadızâde (şerh): *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi (Cevhere-i Behiyye-i Ahmedîyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye)*, Faruk Meyan sad., İstanbul: Bedir Yayınları, 2017.
- İnalcık, Halil: *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tağayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İnalcık, Halil: *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- İpşirli Argıt, Betül: *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- İpşirli, Mehmet: "Minkârîzâde Yahya Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30 (2005), s. 114-115.
- İpşirli, Mehmet: "Mustafa Efendi, Feyzullahefendizâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31 (2006), s. 297-298.
- İpşirli, Mehmet: "Çatalcalı Ali Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1993), s. 234-235.
- İşcan, Mehmet Zeki: *Selefilik, İslami Köktencilik Tarihi Temelleri* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Jouannin, Joseph Marie –van Gaver, Jules: *Turquie*, Paris, 1840.
- Kalafat, Murat: "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği", Yüksek Lisans Tezi, Erciyesi Üniversitesi, 2011.
- Kalafat, Yaşar: "Adana ve Çevresinde Türbelerimiz", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*, Adana: T.C. Adana Valiliği- Çukurova Üniversitesi, 1999, s. 409-423.
- Karaman, Hayreddin: "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 3-15.
- Kâtip Çelebi: *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ebakk*, (En doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi, Orhan Şaik Gökyay (Türk.) – En Doğru Olanı Tercih Konusunda Hak Ölçü, (Türk.) Süleyman Uludağ, İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2008.
- Keskin, Mustafa Çağhan-Sağ, Mustafa Kaan: "II. Bayezid Türbesi'nde Neo-Barok Bezemeler ve Geleneksel Yorumlar", *1. Türkiye Mimarlık Tarihi Kongresi Architectural History Conference/Turkey I Bildiriler/Proceedings*, der. T. Elvan Altan vd., Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2017, s. 111-120.

- Kılıç, Yasin: “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi”, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/3, 2015, s. 617-632.
- Kolodziejczyk, Dariusz: “Kamaniçe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 274-275.
- Kolodziejczyk, Dariusz: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe* Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 2004.
- Konuk, Hamza: *Vani Mehmed Efendi'nin Münşe'at'ı*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi: *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Hrand D. Andreas-yan çev., Kevoork Pamukciyan yay., İstanbul: Eren Yayınları, 1988.
- Köprülü, Orhan F.: “Fezullah Efendi”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV (1987), s. 599. 593-600.
- Köse, Ömer Faruk: “The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vani Mehmed Efendi (d. 1685)”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2015.
- Küpeli, Özer: “IV. Murad'ın Torunu Fatma Hanım Sultan'ın Muhallefatı”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), s. 163-175.
- Lekesiz, M. Hulusi: “XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997).
- Maden, Fahri: “Girit'te Bektaşî Tekkeleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 79, (2016), s. 17-59.
- Martı, Hüriye: *Birgivi Mehmed Efendi* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Meservey, Sabra Follet: “Fezullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam”, Doktora Tezi, Princeton University, 1966.
- Naîmâ Mustafa Efendi: *Naîma Târîhi, Ravzat-el Hüseyin fî Hulâsat Abbâr el-Hâfıkayn Cild-i Hamis (Beşinci Cild)*, Zuhuri Danışman çev., İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969.
- Nayıp, Zeynep: *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1975.
- Neftçi, Aras: “Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi”, *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan*, İstanbul Ege Yayınları, 2010, s. 139-163.
- Nizri, Michael: *Ottoman High Politics and the Ulema Household* New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Olivier, Guillaume Antoine: *Atlas pour servir au Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République*, Paris: Chez H. Agasse, 1801.

- Ocak, Ahmet Yaşar: “17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “Kadıızadeliler Hareketi””, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 218-237.
- Ögel, Semra: “Resim Olarak Su Yolları Haritaları”, *Memoriam Prof. Dr. Kazım Çeçen Anma Kitabı Gedenkschrift*, Arslan Terzioğlu-Mehmetçik Bayazıt, yay., İstanbul: Renk Ajans, 1998, s. 93-112.
- Ökten, Ertuğrul: *Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Bilkent Üniversitesi, 1996.
- Önkal, Hakkı: *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Ötügen, S. Yıldız-Durukan, Aynur-Acun, Hakkı-Pekak, Sacit: *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1986.
- Özbek, Yıldırım-Arslan, Celil: *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, c. 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2008.
- Özcan, Abdülkadir: “Edirne Vak’ası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, (İstanbul, 1994), s. 445-446.
- Özcan, Abdülkadir: “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 246-249.
- Özcan, Özgen: “Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi”, *Doktora Tezi*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2013.
- Özcan, Tahsin: “Seyyid Murtaza Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37 (2009), s. 72-73.
- Özervarlı, M. Sait: “Selefiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36 (2009), s. 399-402.
- Özgüleş, Muzaffer: “Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri”, (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013.
- Özgüleş, Muzaffer: *Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan The Woman Who Built The Ottoman World* New York: I.B. Tauris, 2017.
- Özkan, Selim Hilmi: “Amcazade Hüseyin Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)”, *Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006.
- Özsarı, Elif: “Sheyhulislams During the Reign of Mahmud I (1730-1751)”, *Yüksek Lisans Tezi* Fatih Üniversitesi, 2012.
- Öztürk, Necati: “Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement”, *Doktora Tezi*, Edinburgh University, 1981.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, I.
- Pardoe, Julie: *Beauties of the Bosphorus* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

- Pazarbaşı, Erdoğan: “Vanî Mehmet Efendi ve “Arâisü'l Kur'an” Adlı Eserinin Tahlili”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1988.
- Pazarbaşı, Erdoğan: *Vânî Mehmed Efendi ve Arâisü'l-Kur'an* Ankara: Van Belediyesi, 1997.
- Pazarbaşı, Erdoğan: “Mehmed Efendi, Vanî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s. 458-459.
- Peskes, Esther-Ende, Werner: “Wahhabiyya”, *EF*, XI, s. 39-47.
- Popovic, Alexandre: “Balkan Dervişlerinde Evliya Ölümleri ve Keramet Dağitan Türbeler”, *Osmanlılar ve Ölüm*, Gilles Veinstein haz., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 121-142.
- Radtke, Bernd: “Birgivi's Tariqa Muhammadiyya. Einige Bemerkungen und Überlegungen”, *Turkish Studies* (Barbara Flemmig Armağanı), Jan Schmidt ed., 26 (2002), s. 159-174.
- Ragheb, Youssef: “İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı”, *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 17-23.
- Raşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Efendi: *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Abdülkadir Özcan vd. haz., İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Ruggles, D. Fairchild: *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, Nurcan Boşdurmaz çev., İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Saner, Turgut: *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında “Oryantalizm”* İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998.
- Saraç, M. A. Yekta: *Şeyhülislam Kemal Paşazade, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri* İstanbul: Risâle Yayınları, 1995.
- Sarı, İbrahim: *Güneydoğu Evliyaları* Antalya: Nokta Kitap, 2016.
- Sarıcaoğlu, Fikret: “Melek Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 42-44.
- Sariyannis, Marinos: “The Kadızadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a ‘Mercantile Ethic’”, *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009), Antonis Anastasopoulos ed., Rethymno: Crete University Press, 2012, s. 263-289.
- Schefer, Charles: *Journal d'Antonie Galland Pendant Son Séjour A Constantinople (1672-1673)*, Tome Premier, ed. Ernest Leroux, Paris: 1881.
- Setton, Kenneth M.: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991.
- Solak-Zâde, Mehmed Hemdemî Çelebî: *Solak-Zâde Tarihi*, Vahid Çabuk haz., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, II.

- Sözen, Metin: *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1971.
- Spon, Jacop & Wheler, George: *Voyage D'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Fait aux années 1675. & 1676. Tome Premier*, La Haye: 1724.
- Şenödeyici, Özer-Uygunoğlu Büşra: *Ölüm Kitabı (Destân-ı Kabir)* Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Şahin, Soner - Kolay, İlknur: "Değişimin İşareti Olarak III. Ahmed ve I. Mahmud Devri Sebilleri", *İTÜ Dergisi/a*, 9/1 (2010), s. 65-78.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi: *Fetâva-yı Feyziye*, Süleyman Kaya haz., İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Tanman, Baha: "Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4 (1991), s. 340-343.
- Tayşi, Mehmet Serhan: "Feyzullah Efendi, Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12 (1995), s. 527-528.
- Topal, Mehmet: "Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)", Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 2001.
- Topçu, Sultan Murat: *Gücün Mimariye Yansıması Köprülülük* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Toprak, Süleyman: *Kabir Ziyareti (Meşruhiyeti, Çeşitleri ve Adabı)* İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Toraman, İbrahim: *İstanbul'un 100 Mimarı*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, II. Cilt, Teoman Tunçdoğan çev., Stefanos Yerasimos ed., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Türek, Ahmet - Derin, F. Çetin: "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24 (1970), s. 69-92.
- Uluçay, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Uludağ, Süleyman: *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalcı Yayınları, 2012.
- Uşşâkîzâde es-Seyyid İbrahim Hasib Efendi: *Uşşâkîzâde Târîhi*, 2 cilt, Raşit Gündoğdu haz. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2005.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Sultan İkinci Murad'ın Vasıyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 1-23.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi, III. Cilt, 2. Kısım, (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Ünsal, Behçet: "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", *Vakıflar Dergisi*, XVI (1982), s. 73-120.

- Vani Mehmed Efendi: *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 322.
- Vani Mehmed Efendi: *Münşeât*, Mehmet Yalar haz., Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008.
- Wheler, George, (in company of Dr. Spon of Lyons): *A Journey into Greece*, Book II, London: 1682.
- Yıldırım, Sedat: “Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Şeceresi”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Yurttaş, Hüseyin: “Med Vâni Efendi’nin Erzurum, İstanbul ve Bursa’daki Mimari Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 33 (2014), s. 58-89.
- Yücel, Abubekir Sıddık: “Mühürdar Hasan Ağa’nın Cevâhirü’t-Tevârih’i”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
- Yücel, Erdem: “Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 8, (1969), s. 249-266.
- Yüksel, Emrullah: “Birgivi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 191-194.
- Yüksel, İ. Aydın: *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (888-926/1481-1520)*, V, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983.

